BOGNÁR PÉTER

A régi magyar párrímköltészet német vonatkozásai

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

Országos Széchényi Könyvtár
Budapest 2016

A reneszánsz – függetlenül attól, hogy a korszakot a kora újkorhoz vagy a középkorhoz helyesebb-e hozzákapcsolni – az előző információrobbanás kora.

Megnőtt az információtömeg. Visszanyerték az antik műveltséget. Kibővült az emberre magára, környezetére, a Föld felszínére és Nap körüli pályájára, sőt az állócsillagokra vonatkozó ismeretanyag.

Megújult az információkezelés. A könyveket nyomtatták, forgalmazták, nyilvános könyvtárakba gyűjtötték. Még adatbázisokkal is kísérletezgettek: enciklopédiákkal, prédikációszerkesztő segédletekkel, Raymundus Lullus termékeny tárcsáival, versíró automatákkal.

Információtörténeti szempontból a magyar kora reneszánsz abban különbözik a többitől (és talán sajátságának, erőteljességének is ez a magyarázata), hogy nálunk időben egyszerre következett be a kézírás és a nyomda forradalma. A magyarok ugyanis nemcsak a könyvnyomtatással ismerkedtek meg 1473-ban, hanem az idő tájt kezdtek rákapni a magyar nyelven való könyvírásra és könyvolvasásra is. A korszak kezdetén áll az első magyar nyelvű egyházi könyv, a *Jókai-kódex*. A korszak végén pedig ott az első, egészében magyar nyelvű világi könyv – s mindjárt nyomtatvány –: Pesti Gábor *Aesopus*a (1536). Megszületett a népnyelvű olvasóközönség – pontosabban a magyar népnyelvű olvasóközönség, mert a királyság német anyanyelvű alattvalói e téren megelőzték a magyarokat. Hatottak is rájuk.

A dolgozat a 16. század végéig ránk maradt magyar nyelvű versanyag egy metrikai szempontból atipikus korpuszának tizenkét szövegét, ill. szövegcsoportját vizsgálja. A versek közös tulajdonsága a bennük legalább tendenciaszerűen megjelenő párrím, a nem strófikus jelleg és az énekeltség feltételezhető hiánya. Milyen poétikai minták nyomán jött létre ez a verselési hagyomány? A vizsgálat eredménye az, hogy ezek a jórészt világi, általában nagyon korai szövegek olyan versformákban vannak megírva, amelyek mind a középkori, mind a humanista latin formakultúrától idegenek, viszont jól illeszkednek a késő középkori és kora újkori német költészet metrikai és műfaji megszokásaihoz.

INFORMÁCIÓTÖRTÉNETI MŰHELY

Szerkeszti Herner János és Horváth Iván

Gerézdi Rabán Emlékkonferencia (Szerkesztette: Balázs Debóra, Bartók Zsófia Ágnes, Bognár Péter, Maróthy Szilvia)

Tubay Tiziano: A székely írás kutatásának története

Horváth Iván: Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak

ELTE BTK ITD Európai és magyar reneszánsz doktori program

ELTE BTK Reneszánsz tanulmányok mesterképzési szak

Véleményezte: Ötvös Péter

Az NKFI (OTKA) 109127. pályázat támogatásával.

ISBN 978-963-200-650-5
Technikai szerkesztő: Simon Zsolt

Felelős kiadó: dr. Tüske László,
az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója

Ez a mű nem köztulajdon, hanem a GNU Public Licence (GPL, ©1992) hatálya alá tartozó szellemi termék. Ezért a következő megjegyzés szövegétől elválasztani nem szabad.

A régi magyar párrímköltészet német vonatkozásai. Copyright © 2016: Bognár Péter. Mindenkinek joga van arra, hogy ezt a művet egészében vagy részben, bármely tetszőleges eszköz igénybevételével, akár papírra, akár más adathordozóra lemásolja, ott korlátozásmentesen tárolja, ingyenesen terjessze, vagy pénzért árusítsa, feltéve, hogy ezt a címleírást, ezt a copyrightot és ezt az engedélyező megjegyzést minden részleges vagy teljes másolati példányon jól olvasható módon feltünteti. Engedélyezetlen módosított változatokat nem szabad készíteni. Fordítások készítése nem számít módosításnak.

Tartalom

0. Bevezetés 7
0.1. A német párrímköltészet 10
0.1.1. Két típus 10
0.1.2. Metrika és szintaxis 12
0.1.3. Rímhalmozás és hármas rím 12
0.1.4. Párrím és időmérték 13
1. Líra 14
1.1. Gúnyversköltészet 14
1.1.1. *Végvári vitézek gúnyverse* 16
1.1.2. *Ponciánus császár históriájának tanulsága* 18
1.1.3. Német nyelvű párhuzam.
Hans Wiener gúnyverse a soproni polgárokról 21
1.2. Időszámítással, előrejelzéssel kapcsolatos szövegek . . . 23
1.2.1. Csíziók 23
1.2.2. A kolozsvári *Cisio* prognosztikonja 26
1.3. Közmondások 31
1.3.1. *Regula iuris* 33
1.3.2. „Pogány” mondás és keresztény változata 35
1.3.3. A Spruchköltészet 36
1.4. Epigrammaköltészet 40
1.4.1. Pesti Gábor verselése 40
1.4.2. Hunyadi László epitáfiuma 54
2. Dráma 59
2.1. *Segesvári töredék* 59
3. Epika 64
3.1. *Szabács viadala* 65
3.2. *Katalin legenda* 72
4. Összefoglalás 80
Hivatkozások 86

0. Bevezetés

Az RPHA nyilvántartása szerint a 16. század végéig létrejött 1521 vers között mindössze 79 párrímeset találunk. Ha ezt a korpuszt a szövegek egyéb metrikai tulajdonságai alapján csoportokra osztjuk, akkor két többé-kevésbé elkülönülő típust látunk. Az egyik – jóval nagyobb – csoport beleillik a korszak verselési gyakorlatába (tehát éneklésre szánt, szótagszámláló, nyolc szótag felett jellemzően metszettel tagolt, szintaktikailag zárt [vö.: Mohácsi 1991: 306–310] sorokból építkező, izostrófikus verseket tartalmaz), a másik nem illik bele (tehát olyan szövegekből áll, amelyekre a felsorolt tulajdonságok nem jellemzőek). Formai és műfaji jegyeinek összessége alapján az első típust – a tudományos közmegegyezéssel összhangban – a középlatin egyházi (Horváth J. 1928; Zemplényi 1998: 64–67, 118–128), esetleg a humanista költészet (Bognár 2010a) hatásával magyarázzuk. A következő áttekintés tizenkét olyan szöveget, ill. szövegcsoportot vizsgál, amely a második típussal látszik rokonságban lenni. A vizsgálandó versek, ill. verscsoportok közös jellemzője a legalább tendenciaszerűen kimutatható párrímen túl a strófikusság hiánya, és az, hogy a szöveg feltehetően nem éneklésre, hanem olvasásra, felmondásra készült.[1]

A régi magyar párrím jelenségét átfogó igénnyel Vadai István vizsgálta. A helyenként párrímes *Szendrői hegedősének* (RPHA 1318) és az olykor párrímesként is értelmezhető *Pajkos ének* közköltészeti jellegéből kiindulva a párrím jelenségét Vadai a szóbeliséggel hozza összefüggésbe. Felfogása szerint a párrím archaikusabb, a szóbeliséghez kötődő metrikai hagyományt őriz akkor is, amikor általánosan elterjedté válik az írásbeliség meghonosította szerkezet, a bokorrím.[2] Elméletét a következő gondolatmenettel támasztja alá. Amennyiben hipotézise helytálló és a párrím valóban archaikus megoldás akkor a párrímes szövegek nagyobb arányban kell, hogy jelen legyenek a szó-

[1] Nem strófikus vers alatt a dolgozat olyan szöveget ért, amelyben az egymástól metrikai eszközökkel (párrím) elválasztott – és így akár strófaként is értelmezhető – egységek nem alkotnak szintaktikailag is zárt szerkezetet.

[2] „[A *Szendrői hegedősének*] véleményem szerint azért párrímes, mert a hegedősének műfaja erősen kötődik a szóbeliséghez, s ily módon még az írásbeliség kialakulása és XVI. századi elterjedése után is viszonylag hosszú ideig őrizte a hagyományosabb, párrímes technikát" (Vadai 2012: 30).

beliségből származó szövegeket is nagyobb arányban megőrző, kéziratos versanyagban. Mivel ez a korpusz, a szóbeliségtől nyilvánvalóan idegen szövegcsoportok (Balassi Bálint és Bogáti Fazakas Miklós versei, ill. az akrosztichonnal ellátott szövegek) kizárása után a 16. század végéig létrejött, teljes versanyaghoz képest valóban nagyobb arányban tartalmaz párrímes (vagy mindössze két soros) szöveget, Vadai bizonyítva látja hipotézisét.[3] Ha a 17. századi közköltészeti anyagra nem is jellemző a párrím (ezt Vadai az anyag alapvetően írásbeli jellegével magyarázza), úgy látja, hogy a következő kétszáz évben is kimutatható a szóbeliséghez kötődő párrímköltészet továbbélése. A kétféle hagyomány, felfogása szerint, egészen a 18. századig megőrzi irodalomszociológiai különbségeit, az archaikus, a szóbeliséghez kötődő párrímköltészet csak ekkor olvad össze a magas irodalom – immár az írásbeliség felől érkező – hasonló formakultúrájával.[4]

Vadai megközelítésének alapvető igazsága nyilvánvaló. Mivel a rímszerkezetek közül a párrím terheli meg legkevésbé az emlékezetet, szóbeliség és párrím között feltehetően kimutatható valamiféle kapcsolat. A bizonyíthatóan a szóbeliséghez köthető régi magyar versek elenyészően kis száma az ez irányú kutatást ugyanakkor rendkívül megnehezíti. A Vadai által vizsgált, tehát a kéziratos anyagban fennmaradt huszonegy szövegből kilenc mindössze két sort tartalmaz, ezek párrímes jellege – szabályos ismétlődés hiányában – vitatható.[5] További egy szöveg inkább rímtelen (a vers huszonöt két so-

---

[3] Azzal a lépéssel, hogy a vizsgálat során a kéziratos, akrosztichon nélküli versekre szűkítettük a korpuszt, sikerült a párrímes darabok arányát több mint a duplájára növelni! (9% → 19%) Ezzel kétségkívül bebizonyítottuk, hogy párrímesség tekintetében összefüggés van metrum és médium között. […] Kéziratos költészet és nyomtatott költészet között éles metrikai különbözőséget nemigen tudunk kimutatni. Mindkét médium írásbeli, csak a másolás, sokszorosítás módja különböző. Ami a metrikai különbözőséget magyarázhatja, az a szóbeliség és írásbeliség közötti lényeges különbség. Vagyis azt gondolom, hogy *szóban kettő – írva négy*" (Vadai 2012: 28–29).

[4] „Az *Oláh Geci dala* azt bizonyítja, hogy a szóbeli költészet a XVII. századra már szinte adatolhatatlan párrímes formája mégiscsak létezik, fennmaradt egészen a XVIII. századig, hogy ott aztán felismerhetetlenül összekeveredjen az írásbeliségben is felbukkanó *tudatos* párrímes technikával" (Vadai 2012: 40).

[5] RPHA 168; 309; 553; 1452; 1490; 3227; 3229; 3519 (kéziratos másolat az egyébként rímtelen, RPHA 259-es sorszám alatt számon tartott vers [inc.: *Dicséretes az ember*] harmadik versszakának első négy, x7, a6, x7, a6 szerkezetű, véletlenül rímes soráról, amelyet a másoló két vágáns tizenhármasként [a13(7,6), a13(7,6)] értelmezett

ros strófájából mindössze nyolcban figyelhető meg párrímes tendencia), négy vers esetében pedig maga a szerző látja valószínűtlennek, hogy szóbeli alkotásmód termékeiről lenne szó.[6] A fennmaradó hét vers végre tényleg a szóbeliséghez kötődő, párrímes szövegnek látszik lenni, de három ezek közül is csak szóbeli felhasználásra szánt, eredetét tekintve az írásbeliségben gyökerező szöveg.[7] A párrím és az archaikus, szóbeli alkotásmód összefüggésének vizsgálatakor Vadai tehát mindössze négy szövegre kénytelen támaszkodni.[8]

Vadai megközelítésének alapvető igazsága tehát nyilvánvaló ugyan, de a szóbeliséggel kapcsolatba hozható párrímes szövegek meglehetős ritkasága megenged egy ellenkező irányú, a párrím jelenségét az írásbeliség határain belül vizsgáló áttekintést is. Mivel a párrím az Opitz előtti német irodalom elterjedt megoldása, a régi magyar párrímköltészetet a következő dolgozat e hagyomány tükrében próbálja meg értelmezni. A dolgozat a szövegeket műnemek szerinti bontásban tárgyalja (1. Líra, 2. Dráma, 3. Epika), a három nagy fejezeten belül – ahol szükséges – műfajok szerint tagolva az anyagot. A fejezetek mindig három részből épülnek fel. Előbb a vers műfaji és metrikai leírása, és egy rövid elemzés olvasható arról, hogy a szöveg milyen viszonyban áll a 16. század végéig létrejött magyar nyelvű hagyománnyal, ezt – ha van ilyen – a hasonló német műfaj tömör bemutatása követi, végül a két hagyomány esetleges kapcsolódási pontjaira mutat rá a dolgozat. A három gondolati egység aszerint, hogy mikor hogyan tűnt könnyebben áttekinthetőnek a gondolatmenet, hol alfejezetekre bontva, hol külön cím nélkül, egyazon szövegegységen belül, bekezdéssel elválasztva olvasható. A dolgozat szerény célja annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a régi magyar versanyag felől nézve szokatlan metrikai – és olykor műfaji – paraméterekkel rendelkező, párrímes vagy párrímes tendenciájú szövegek metrikai és

---

[RMKT 16, 1²: 156]); *Bátorságos az Istent félni…* (a pácini Mágóchy-kastély címerszövege).

6 Párrímes tendenciájú: RPHA 489; nem szóbeli: RPHA 245, 609, 1100, 1395.

7 Ismeretlen, *Kiskarácsonytól keresztvíz*, RPHA 761; Ismeretlen, *Kiskarácsonytól keresztvíz*, RPHA 3041; Ismeretlen, *Mert mit egyszer megszerzettél*, RPHA 901.

8 Ismeretlen, *Szendrői hegedősének*, RPHA 1318; Ismeretlen, *Láttatok-e, urak, szarvon kötött tulkot*, RPHA 4031; Ismeretlen, *Vénebb leány nem volt a városban* – lejegyezve: a 17. század közepén, modern kiadása: RMKT 17, 3: No. 58; Ismeretlen, *Pajkos ének* – lejegyezve: *Fanchali Jób-kódex*, 1606–1607.

műfaji szempontból mutatnak-e hasonlóságot a korabeli német irodalom hasonló megszokásaival.

0.1. A német párrímköltészet

Az ősi, alliteráción alapuló germán verselést valamikor a 9. században váltja fel a rímelés. Otfrid von Weißenburg 860 körül keletkezett *Liber evangeliorum* című munkája 7104 rímes sorpárban dolgozza fel az újszövetség tárgyalta fontosabb eseményeket. A mű a német verstörténet legnagyobb változását jelzi: Otfrid munkája előtt nem bizonyítható a rímelés jelenléte, onnantól viszont a korábbi, alliterációra épülő versforma továbbélése válik adatolhatatlanná (Heusler 1925–1929: II, 2). A következő, hozzávetőleg hét évszázados időszak nem éneklésre, hanem olvasásra, felmondásra szánt versanyagát a párrím határozza meg, e verselési gyakorlatban hoz újat Opitz kísérlete (Opitz 1624), aki az antik időmérték a szóhangsúlyra épülő utánzásával alakít ki új metrikai rendszert.

0.1.1. Két típus

A német verstörténet máig meghatározó elméletírója, Andreas Heusler a 9–16. század német nyelvű párrímköltészetét két nagy korszakra osztja (9–14. század, Altdeutsch; 14–16. század, Frühneudeutsch [A korszakhatárokat ld.: Heusler 1925–1929: I, 1–4. Az előbbi időszak tárgyalását: Heusler 1925–1929: II, 38–73; az utóbbi időszakét: Heusler 1925–1929: III, 26–60]), de az első korszakon belül – verstechnikai sajátosságai miatt – az 1070–1170 közti (Frühmittelhochdeutsch), ill. az azt követő, 1170-től 1290-ig terjedő időszakot (ritterlichen Reimpaare) külön vizsgálja (Heusler 1925–1929: II, 74–99, 99–163). A négy korszakot Heusler – a sorok szótagszámviszonyai tekintetében[9] – a következőképpen jellemezi.

[9] A dolgozat a német párrímköltészet verssoraiban esetleg megfigyelhető ütem-, ill. hangsúlyszerkezet kérdését csak a szótagszámláló sorfajták zárlatának esetében érinti, mivel a hím- és nőrím különbsége a sor szótagszámértékére is hatással van. A kérdéskör mellőzésének oka, hogy a hangsúly csak akkor sorolható a vers metrikai szerkezetének alkotóelemei közé, ha szövegbeli eloszlása numerikus szabályozottságot mutat. Mivel a régi magyar anyagban hasonló rendezettséget az ez irányú erőfeszítések ellenére sem sikerült kimutatni, a német párrímköltészet sorainak vélt (Heusler elemzési gyakorlatának bírálatát ld.: Breuer 1991: 74–80) vagy valós hangsúlymintái a következő vizsgálat szempontjából érdektelenek.

Az első rímes vers megjelenésétől, tehát Otfrid (9. század) fellépésétől 1070-ig terjedő időszak nem túl változatos. A sorok szótagszámértékei 4–10 között ingadoznak, de a két szélső értéket ritkán közelítik meg, a jellemző sorhosszúság a 6–7 szótagos (Heusler 1925–1929: II, 43–55). A következő, 1070–1170 közötti korszak sokkal változatosabb képet mutat, a sorok szótagszámértékei kitolódnak: a legrövidebbek 3, a leghosszabbak 18 szótagosak (Heusler 1925–1929: II, 74–99). A harmadik korszak a kezdeti, az extremitásokat kerülő határértékekhez látszik közeledni: a legrövidebb sorok megint 4, a leghosszabbak 10 szótagosak (Heusler 1925–1929: II, 99–135). A 14–16. század párrímköltészete végül ismét a formai sokféleség időszakát hozza. A sorok szótagszáma újra 3–18 között ingadozik, ráadásul úgy, hogy a két szélső értéket megközelítő sorfajták egyazon versen belül is keveredhetnek (*Das Teufels Netz*, 15. sz. első fele: 4–18 szótagos sorok; *Christus und die minnende Seele*, 15. sz.: 4–15 [Heusler 1925–1929: III, 26–48]). A korszak nagy újdonsága, hogy a szabad szótagszámú formák mellett megjelenik a szótagszámláló párrímköltészet is, ennek leggyakoribb sorfaja hímrím esetén 8, nőrím esetén 9 szótagos (Heusler 1925–1929: III, 48–60). A német párrímköltészet formai hagyományát szempontunkból tehát két nagy típus jellemzi. Az első, szótagot nem számláló megszokás a vizsgált időszak (9–16. század) folyamán végig kimutatható. Az e csoportba sorolt versek egy részének sorhosszúsága szűkebb, 4–10 szótagos határértékek között mozog (ez a megoldás jellemző a 9–11., ill. a 12. század végétől a 14. századig tartó időszakra), más része ennyi kötöttséget sem mutat (ahogyan azt az 1070–1170 közötti időszak, ill. a 14–16. század verselési gyakorlatának esetében láttuk).[10] A második csoport a szó-

[10] Az utóbbi típus népszerűsége a 17. században csökken, *Absurda comica oder Herr Peter Squenz* (először 1657) című komédiájában Andreas Gryphius a minimális metrikai megkötésekre épülő formát már az igazi költészet paródiájaként szerepelteti (Gryphius 1657: 16–17):

> Peter Squentz
> Ich wüntsche euch allen eine gute Nacht.
> Diese Spiel habe ich Herr Peter Sq. Schulmeister vnd Schreiber zu Rumpels-Kirchen, selber gemacht.
> Serenus
> Der Vers, hat schrecklich viel Füsse.
> Squentz
> So kann er desto besser gehen…

tagszámláló sorfajtákból építkező verseket foglalja magába. E hagyomány megjelenése időben jóval korlátozottabb, a sorok szótagszámának szabályos visszatérését szem előtt tartó verselési technika csak a vizsgált korszak legvégén, a 14–16. században jelenik meg és válik elterjedté.

0.1.2. Metrika és szintaxis

A kétféle hagyomány közös jellemzője, hogy a vers metrikai és a szintaktikai szerkezete független egymástól, szintaktikai tekintetben a sorvégek és a sorpárvégek egyaránt lehetnek nyitottak, viszont éles szintaktikai határ (például mondatvég) a verssor belsejében is előfordulhat (Heusler 1925–1929: II, 80, 138–139; Heusler 1925–1929: III, 28). Wolfram von Eschenbach, *Parzival* (Simrock [Hrsg.] 1883: 111; a metrikai határral kettéválasztott, de szintaktikailag összefüggő szövegrészeket *kurzív* kiemelés jelzi):

Den Waleisen zwang der Minne *Kraft*
Zu schweigen. Keie zog den *Schaft* 294, 10
Zurück und stieß ihm einen *Schwang*
Ans Haupt, daß laut der Helm erkalng.

0.1.3. Rímhalmozás és hármas rím

A párrímes versek rímszerkezetét a német hagyományban gyakran bokorrímes részek teszik változatosabbá. A bokorrímes egységeket Heusler – és általában a német szakirodalom – két típusba sorolja. Azokban az esetekben, amelyekben a rímszó a párrímes szerkezet határait meghaladó ismétlése nem mutat szabályozottságot (a, a, a, a, a, a…), rímhalmozásról (Reimhäufung) beszél, megkülönböztetve ettől az ún. hármas rímet (Dreireim), ahol a rímes sorpár csak egy azonos végződésű sorral egészül ki. Ez utóbbi megoldás előfordul hosszabb szövegek belsejében (pl. *Des Teufels Netz, Minnende Seele*, 1420 k.), funkcionálhat metrikai határjelölőként (pl. Rheinauer Paulus, 1100 k.; *Summa theologiae [De sancta trinitate]*, 1120 k.; Hermann von Sachsenheim; Hans Sachs),[11] de önállóan, epigrammaszerűen

[11] A régi magyar versszerkesztés hasonló jelenségére Vadai István mutatott rá (Vadai 1991).

(pl. Sebastian Brant) is megjelenhet (Heusler 1925–1929: II, 81; Heusler 1925–1929: III, 28).[12]

0.1.4. Párrím és időmérték

Végezetül fontos megjegyezni, hogy a német párrímköltészet mind történeti, mind funkcionális, mind pedig metrikai értelemben összefüggést mutat az antik mintájú időmértékes verseléssel. Hosszú-rövid szótagoppozíció hiányában időmértékes versrendszer kialakítására a német nyelv nem alkalmas. A 15. század első felétől meginduló (Breuer 1991: 154–161), Martin Opitz által tökéletesített (Opitz 1624) eljárások az időmértéket a szóhangsúlyok szabályos elrendezésével imitálják. Az ezt megelőző időszak az időmértékes antik sorfajokat szótagszámláló vagy kötetlen szótagszámú párrímes sorokkal adja vissza. A középlatin himnuszköltészet elterjedt formája, a jambikus dimeter mellett már Otfrid *Liber evangeliorum*ának másik metrikai mintája is a hexameter lehetett, amelynek a korai középkortól ismert, rímes változata, a *leoninus*, éppen a 9. században válik népszerűvé. A páros sorok bekezdésével sorpárokra tagolt hosszú, belső rímes sorokból építkező vers, optikailag is a hexameter és pentameter váltakozására épülő antik formát, a disztichont idézi.[13]

---

[12] A hármas rímre és a rímhalmozás további eseteire is számos példát hoz: Kauffmann 1897: 61–62. A párrímet felváltó, metrikai zárlatként elhelyezett rímhalmozás extrém esetét Fischarttól idézi, aki *Flöh Hatz* c. munkájának utolsó 17 sorát rímelteti egyféleképpen. A hármasrím Hans Sachs költészetében megfigyelhető felhasználási módjainak átfogó bemutatását ld.: Sommer 1882: 78–80. A szövegben, rendszertelenül megjelenő hármasrím: *Kampff-gesprech zwischen Jupiter und Juno* (Keller [Hrsg.] 1870c: 29, 2–4). Tartalmilag motivált pozícióban: *Die drey todten, so Christus aufferwecket hat* (Keller [Hrsg.] 1870a: 296, 26–28). Felvonás végén: *Romulus und Remus* (Goetze [Hrsg.] 1892: 140); *Tragedi deß fürsten Concerti* (Keller [Hrsg.] 1870b: 25); *Fortunatus mit dem wunschseckel* (Keller [Hrsg.] 1879: 187); *Tragedia mit 23 personen, von der strengen lieb herr Tristrant mit der schönen königin Isalden* (Keller [Hrsg.] 1879: 142); *Comedi, der könig Dagobertus* (Keller [Hrsg.] 1879: 88). Mesék előtt, tanulságként: *Fabel des wolffs mit dem lamb* (Keller [Hrsg.] 1870d: 80); *Fabel mit der löwin und iren jungen* (Keller [Hrsg.] 1870d: 82); *Fabel mit dem frosch und der mausß* (Keller [Hrsg.] 1870d: 84); *Fabel* (Keller [Hrsg.] 1870d: 92). Hármas rímek strófikus használata: *Die zwen und sibentzig namen Christi* (Keller [Hrsg.] 1870a: 326).

[13] A hagyományos értelmezéssel, amely Otfrid versét párosával rímelő, négyütemes sorokból felépített szövegként írja le, Paul Hörmann fordul szembe. A *Liber evangeliorum* szerinte metszettel tagolt, hat ütemes hosszú sort használ, amelynek mintája a hexameter (Hörmann 1939). Az Otfrid-vers és a leoninus feltételezhető kapcsolatára először Friedrich Maurer mutat rá (Maurer 1971).

1. Líra

1.1. Gúnyverskölteszet

A legkorábbi fennmaradt magyar nyelvű gúnyvers a 16. század elejéről származik (kb. 1505; *Supra, aggnő, szökj fel kabla*, RPHA 1293), ettől kezdve viszonylagos rendszerességgel ismerünk ilyen tárgyú szövegeket, a 16. század végéig fennmaradt versanyagban a gúnyversek mégis csak a teljes korpusz egy százalékát teszik ki.

A hagyományt – számos részlettanulmány mellett – több átfogó igényű elemzés vizsgálta, ezek tanulságait a következőképpen foglalhatjuk össze. 1) A gúnyiratok terjesztését a kora újkori magyar társadalom a legszigorúbban büntette. Igaz ugyan, hogy a városi jogkönyvek jellemzően nem rendelkeznek a gúnyiratok terjesztőinek büntetéséről,[14] de a fennmaradt periratok tanúsága szerint a jogalkalmazók meglehetős szigort gyakoroltak az esetek kivizsgálása és büntetése során (Varga 1963: 288–289).[15] 2) A gúnyirodalom műfaji és formai tekintetben egyaránt heterogén, a mindhárom műnem elemeiből építkező, prózai vagy verses szövegek szerteágazó hagyományt hoznak létre (a műfajcsaládhoz tartozó alkotások korabeli megnevezései – a verses, énekelt jelleget kiemelő, általános *versus, cantilena, carmina, cantio* megnevezéseken túl –: *liber famosus, comedia, dialogus, invectivi versiculi, carmen invectivum, pasquillus* stb.).[16]

---

[14] „A gúnyiratok szerzésének és terjesztésének büntetéséről nem gondoskodtak a városi törvényeink. Egyben sem találunk arra vonatkozó intézkedést, a mit annak tulajdonítok, hogy a németországi régi jogkönyvek is általában szűkölködnek hasonló intézkedésekben. A Sachsenspiegelnek csak a testi sértésekre vonatkozó articulusaihoz írt glossáiban a római jog alapján találjuk följegyezve, hogy a ki gúnyiratokat kiszegez, vagy olyat találva terjeszt, lefejezendő vagy testileg (zur staupe) fenyítendő. A Nagy-Károly-féle constitutiók alapján kifejlődött criminális praxis a bíró belátására bízza, hogy a tettes állásához és körülményeihez képest büntesse a vétkest" (Demkó 1890: 152–153).

[15] A gúnyverset terjesztő Peltz Cyriákot 1592-ben száműzik Lőcséről (Demkó 1890: 153). Lantos, más néven Hegedős Sebestyén deáknak 1561 áprilisában a kassai városi tanács, bizonyos *cantilena* ügyében a következő választási lehetőséget ajánlja fel: vagy visszavonja rágalmait, vagy kitépik a nyelvét (Kemény 1891: 40–41). Lodovico Gritti egy szatirikus komédiában való kicsúfolásáért 1532-ben Simon deáknak el kell hagynia Budát, egyik társát viszont felakasztják (Varga 1963: 288). További példák: Ritoókné 1971; Házi 1942. A becsületsértés a többi bűncselekményhez viszonyított súlyát jól érzékelteti Demkó az elkövetett bűnöket és az értük kiszabott büntetéseket összefoglaló táblázata (Demkó 1890: 159).

[16] A témánkhoz szorosabban kapcsolódó 16–17. századi gúnyverseken belül Hargittay Emil négy nagy típust különít el. *Paszkvillus* (megítélése szerint ilyen a teljes

3) A régi magyar gúnyversköltészet eredetét tekintve nagyobbrészt a vágáns hagyományra vezethető vissza. A középkori latin nyelvű vágáns kultúra szatrikus ágának a 14. századtól kezdve bizonyítható magyarországi jelenléte[17] mellett erre elsősorban tematikai megfelelésekből és szerkesztésmódbeli hasonlóságokból következtethetünk.[18] 4) A vágáns hagyománynál jóval később, a 17. század elején jelenik meg, és ettől kezdve válik egyre népszerűbbé a humanista gyökerű szatirikus epigrammaköltészet (Varga 1963: 287, Hargittay 1989: 314–315). 5) A gúnyirodalom, és ezen belül a gúnyversköltészet, a megírásukért és terjesztésükért megítélt, szigorú büntetések ellenére, a 15. századtól kezdve már bizonyíthatóan nagy népszerűségnek örvendett. Nagyböjti prédikációinak második részében Temesvári Pelbárt – a rágalmazás módozatait számba véve – említi az ilyen jellegű költeményeket,[19] a következő évszázadból pedig számos gúnyirattal kapcsolatos esetről maradt fenn adat (Téglás 1928: 12–24, Varga 1963, Ritoókné 1971).

A korabeli népnyelvű irodalmak a magyar gúnyversköltészetre gyakorolt esetleges hatását a kutatás elvi lehetőségként is ritkán veti fel. Ez alól a szabály alól kivételt képez Hargittay Emil elemzése, aki

---

anyag több mint egyharmada): „témáját és célzatát illetően aktualitásokat tartalmazó vallási-politikai gúnyvers, amely általában alantas hangnemben irányul egy vagy több személy ellen". *Szatíra* (a vizsgált anyag egyheted része): „a paszkvillustól az aktualizáló szándék hiánya különíti el". *Csúfoló ének* vagy *csúfoló:* jellemzően szájhagyomány útján terjedő, az esetek túlnyomó többségében asszonyokról, lányokról, vánlányokról szóló ének (ilyen a vizsgált anyag kb. negyede). *Epigramma* (a vizsgált anyagnak szintén a negyede tartozik ide): előbb jellemzően disztichonos vagy hexameteres, később rímes-szótagszámláló formájú, rövid, humanista típusú gúnyvers (Hargittay 1989: 313–315).

[17] A középkori latin nyelvű vágáns kultúra szatirikus ágának hatásával – Apáti Ferenc *Cantilená*ja kapcsán – a legrészletesebben Gerézdi Rabán foglalkozott (Gerézdi 1962: 239–249), az *Ad terrorem omnium* kezdetű, híres vágáns vers 14. századi, magyarországi jelenlétét Madas Edit mutatta ki (Madas 1976: 380–385), hasonló szövegek egy évszázaddal később a *Magyi-*, ill. a *Béldi-kódex*ekben maradtak fenn.

[18] A paszkvillus, a szatíra és a csúfoló közös jellemezőjeként megfigyelt és „gyakorisságával szembeszökő", ún. *kiéneklő szerkezet*re („a versszerző soronként, strófánként, esetleg nagyobb szerkezeti egységenként más-más személyt, társadalmi réteget, várost, mesterséget stb. gúnyol ki, a pellengérezendők köréről így részletes katalógust adva") a tárgyalt latin nyelvű hagyomány valóban számos példával szolgál (a „kiéneklő szerkesztésmód" példái Gerézdinél: *Recessit hoc tempore; Licet mundus varia sit sorde pollutus* [Gerézdi 1962: 243]).

[19] „Tertius modus est publicativus, cum occulta peccata publicat vel manifestat his quibus non debet, aut ordine quo non debet, ut: faciendo libellos famosos, cantilenas et hiusmodi" (Gerézdi 1962: 248).

cikkének összefoglalásához a következő megjegyzést fűzi. Miután megállapítja, hogy a vágáns típusú költészet fontos forrásaiként számon tartott *Béldi-*, ill. *Magyi-kódex* szövegeiből még mindig nem készült kritikai igényű kiadás, úgy látja, hogy ezek közzététele mellett a „XVI. századi gazdag német szatirikus és paszkvilluskölteszet esetleges magyarországi hatását is" szükséges lenne feldolgozni (Hargittay 1989: 318–322; ehhez ld. még: Varga 1963: 287).

Ha számba vesszük a 16. század végéig létrejött, magyar nyelvű, szatirikus versanyagot, a következő formai megállapításokat tehetjük.[20] A talán töredékes, metrumát tekintve mindenesetre alig értelmezhető *Körmöcbányai táncszó*t (RPHA 1293) nem számítva a korpusz két részre tagolódik. Az egyik – jóval nagyobb – részt a bokorrímes, szótagszámláló, izostrófikus énekversek teszik ki,[21] a másik csoportba két többé-kevésbé párrímes, nem strófikus, feltehetően nem éneklésre, hanem felmondásra szánt szövegvers tartozik (Heltai Gáspár[?], *Az asszonyok, tudom, haragusznak*, RPHA 117; Ismeretlen, *Ti, selmecbányai polgárok, kik vagytok*, RPHA 3215).

1.1.1. *Végvári vitézek gúnyverse*

A *Ti, selmecbányai polgárok, kik vagytok* (RPHA 3215) kezdetű gúnyvers 1573. október 9-i dátum alatt Selmecbánya városi jegyzőkönyvében maradt fenn, innen közölte Eckhardt Sándor a jegyzőkönyv az esetre vonatkozó szövegrészeivel együtt. Mint ahogy az a versből kiderül, a – német nemzetiségű – selmecbányai polgárok részesedést követel-

[20] A katalógus Hargittay Emil idézett tanulmányának mellékletét (Hargittay 1989: 319) veszi alapul, de kihagyja a talán már a 17. század elején keletkezett, *Az deákné vászna* cím alatt számon tartott szöveget.

[21] Tatár Benedek, *Bölcsnek ő mondási nekünk azt jelentik* (RPHA 194); Gergely, *Csoda dolgot beszéllenék, ha meghallgatnátok* (RPHA 228); Apáti Ferenc, *Félelmes szívűnek engem alítátok* (RPHA 403); Felnémeti Névtelen, *Jer, mi emlékezzünk a Luther-papokról* (RPHA 651); Csáktornyai Mátyás, *Jóllehet minden dolgokról írtak a bölcsek* (RPHA 690); Ismeretlen, *Mostan egy ifjú megházasodott* (RPHA 1011); Tinódi Sebestyén, *Sok részeges, hallgassátok erkölcsötöket* (RPHA 1267); Tinódi Sebestyén, *Szeretetből ajánlom szolgálatomat* (RPHA 1333); Szkhárosi Horvát András, *Szükség keresztyénnek mindenkor vigyázni* (RPHA 1346); Csáktornyai Mátyás, *Új dolgot beszélek, kérlek, meghalljátok* (RPHA 1413). Az áttekinthetőség kedvéért most Armbrust Kristóf éneklésre szánt, izostrófikus, de kötetlen szótagszámú versét (*Írnak vala ezerötszázötven esztendőben*, RPHA 591) is ide sorolom, annak ellenére, hogy ez a vers talán a strófikus, kötetlen szótagszámú sorokból építkező német hagyománnyal hozható összefüggésbe (ilyen formájú, német nyelvű gúnyverseket közöl pl.: Demkó 1890: 153–154).

tek a magyar nemzetiségű katonaság valamilyen nyereségéből, erre válaszol a katonaság köréből származó gúnyirat, amelyet október 7-én a kis templomajtóra („an der kleinen Kirchenthür"), majd a szlovák templom ajtajára („an der windischen Kirchen") is kiragasztottak az ismeretlen elkövetők (Eckhardt 1953: 111–114). Az első magyar nyelvű pasquillusként számon tartott szöveg tehát német–magyar nemzetiségi konfliktus terméke (Eckhardt 1953: 112):

Ti selmecbányai polgárok kik vattok
Azért ti igen hazugok vattok,
Ott is arattok, ahol nem szántottatok,
Mert az nyereségből részt kivántok,
Kire nem vattok méltók, 5
Mert értünk országkapitánnak irtatok,
Kire röviden lött választotok.
Azért nem hazudjatok,
Mert ezután nem hiszik meg szótokot.
Jobb nektek az seggeteken az bőrt fódozni 10
És az varga subafát örvetek megé vonni
És varga módra az bőrit rágni
Ez [jó] tinektek németek
Mert ebben születettek.
Azért igazat mondjatok 15
És minden álnokságot elhagyjatok.
Mert ott nem fogják szótokot hinni,
Ha gyakran hazugságot fogtok költeni
És az vitézlő dolgot szivedből kivessed
Mert hála Istennek, megjött kapitányunk, 20
Ki illen timárok ellen leszen oltalmunk.

A vers sorainak szótagszáma 7–14 között ingadozik. Az első hét sor egyféleképpen rímel *(-tok*, ill. egyszer *-kot)*, ugyanígy bokorrímes a következő három sor is *(-ni)*, innentől kezdve viszont a rím inkább párosával köti össze a sorokat (13–14.: *-etek;* 15–16.: *-atok;* 17–18.: *-ni;* 20–21.: *-unk*), a 19. sor rímtelen. A rímek kizárólag morféma szintű megfelelésre épülnek, a mondatszerkesztés kusza, az egész szöveg gyakorlatlan verselő munkájának tűnik.

A vers németellenes érzületét osztani látszó szövegközlő[22] a metrum értelmezésének, ill. a versforma eredetének tekintetében meglehetősen bizonytalan, annyit azonban megjegyez, hogy hasonló szövegek a magyarországi városok német anyanyelvű közösségeiből kerültek elő. Mint írja „előttünk áll az első nem énekelt, szabad ritmusú, többnyire páros rímű, magyar vers, melyben még rímtelen és páratlan pótsorok is előfordulnak". Hogy „milyen hagyományra támaszkodik ez a versforma – fogalmaz –, nehéz volna megállapítani. Mindenesetre érdekes, hogy a magyar végvári vitézek között nemcsak énekelt formák éltek, hanem már a pasquillus-műfaj is felütötte fejét, mely a német városokban német nyelven eléggé el volt terjedve" (Eckhardt 1953: 113–114).

A gúnyvers metrumának értelmezésében Eckhardt szövegközlése óta nem történt előrelépés. A régi magyar versadatbázis készítőinek probléma-érzékenységét dicséri, hogy a szöveget három, hasonló metrikai adottságokkal rendelkező költeménnyel együtt speciális metrumtípusba (10-es metrumtípus) sorolták,[23] az értelmezői bizonytalanságot ugyanakkor jól érzékelteti, hogy ez a metrumtípus a „hangsúlyos, nem strófikus, nem szótagszámláló, rímtelen szövegvers"-eket hivatott összegyűjteni.

1.1.2. *Ponciánus császár históriájának tanulsága*

A *Poncianvs csaszar historiaiá*nak 1633-as, lőcsei kiadásában (Heltai 1633) fennmaradt asszonycsúfoló (*Az asszonyok, tudom, haragusznak,* RPHA 117) a kötet mondanivalóját igyekszik közérthető módon összefoglalni. A novellafüzér – mint ahogy azt Waldapfel József kimutatta – az 1573-as *Poncianvs historiaia* című, bécsi kiadvánnyal (Eber [Hrsg.] 1573) ellentétben nem az először 1512-ben, Strassburgban megjelent, *Pontianus, dicta et facta septem sapeintum* című, latin nyelvű szövegváltozatra, hanem a *Die sieben weisen Meister* cím alatt hagyományozódó német népkönyvre vezethető vissza. A fordító sze-

[22] „Nem az arisztokrata megvetése ez a polgárral szemben, hanem az élete veszélyeztetésével viaskodó, hazáját védő magyar botránkozása nyilatkozik meg ilyenkor, aki még saját hazájában sincs otthon és a hájasodó polgárban, aki még házat sem enged a magyarnak vásárolni, holott békés foglalkozását az ő védelme alatt űzi, csak ellenséget láthat" (Eckhardt 1953: 113).

[23] A másik két szöveg: Ádám János, *Az Úristen minden nagy jól teremtett* (RPHA 151); Ismeretlen, *Ő bolondságot kezd indítani* (RPHA 1098; ld.: 2.1. fejezet).

mélyét – nyelvi, tartalmi és nyomdászattörténeti érvek alapján – szintén Waldapfel azonosította, feltételezése szerint az első kiadás Heltai Gáspár keze alól került ki valamikor 1571–74 között (Waldapfel 1938; Waldapfel gondolatmenetét az első kiadás utóbb megkerült töredéke igazolta [Holl 1966]).

A gúnyvers nem annyira az asszonycsúfoló műfajának humanista típusú, a közhelyszámba menő antik történetek felsorolására épülő fajtájához tartozik (csak általában „pogány bölcsek"-re, ill. „bölcs Salamon"-ra történik egy-egy utalás), a szerző a klasszikus hagyomány mozgósítása helyett inkább maga gyűjti össze (néha meglehetősen alacsony stílusrétegben) a pellengérre állítandó tulajdonságokat (pl.: *Mert mindenkoron kész a sírásra, / Miképpen az eb hugyozásra.*" 33–34.).

A szöveg metrumával – egy megjegyzés erejéig – idézett tanulmányában először Waldapfel József foglalkozott. Heltai szerzősége mellett érvelve említi a vers szerinte „tökéletlen ritmusú tizes versformájá"-t, rámutatva, hogy Heltai ugyanezt a sorfajt használja a Spangenbergtől fordított, *Nem gondol a halál senkivel* (RPHA 1069) incipitű versében is (Waldapfel 1938: 123). Hogy miért „tökéletlen" a versforma, arra nem tér ki, de a hasonló metrikai szerkezetű *Szabács viadala* körül kibontakozott vita (ld.: 3.1. fejezet) alapján arra következtethetünk, hogy Waldapfel talán a sormetszet hiányát rója fel a szerzőnek.

A vers – egy 9 és két 11 szótagos sortól eltekintve – tíz szótagos, belső osztás nélküli sorokat használ. Tíz szótagos sor a 16. századi magyar költészetben viszonylag gyakran előfordul ugyan (izometrikus formában 44 vers használja), de ezek között alig találunk olyat, amelyben a sort – jellemzően a negyedik vagy az ötödik szótag után – nem tagolja metszet.[24] A 16. századi magyar nyelvű verselés felől nézve megint csak szokatlan, hogy a vers metrikai és szintaktikai szerkezete független egymástól. Heltai versében a sorvégeket nem feltétlenül élesítik szintaktikai határok, viszont a sor belsejében is előfordulhat mondatvég:

[24] A metszet nélküli tízes sorfajtát mindössze három vers használja, ezek közül az egyik a nagyon korai, a magyar nyelvű epikus költészettől versformáját tekintve idegen *Szabács viadala* (RPHA 245; ld.: 3.1. fejezet), a másik Heltai már Waldapfel által említett haláltáncverse (*Nem gondol a halál senkivel*, RPHA 1069), a harmadik Frankovics Gergely úrvacsoraéneke (*Dicsérjük és imádjuk szüntelen*, RPHA 276).

És miért hogy semmiképpen nem lehet, 15
Mert az emberi nemzet nem *vehet*
Maradásra való szaporodást,
Hanem ha renddel követik egymást,
Ezért közesül asszonyi *állattal*
Az férfiú. És nagy nyavalyát vall.[25] 20

A sorok párosával rímelnek, de a szabályos rímszerkezetű sorpárok között egy rímtelen és három bokorrímes sort is találunk:

És noha forog az undokságban,
Azért igen jámbor ő, azt mondja: 30
Nagy sírással urát igen csalja,
És nyavalyást tétova jargallja…

A rímek többsége, a 16. századi magyar nyelvű költészet átlagának megfelelően, morféma szintű egyezésre épül, mégis egyértelmű a szerző fonémarímre való törekvése, olyannyira, hogy a rímszavak olykor az erőltetettség határát súrolják:

Az asszonyok tudom, haragosznak
És az nyomtatónak gonoszt mondnak
Ez könyvecskének szép példáiért,
Kik mutatják bennek az álnok vért.
Ők is Istennek teremtett állati: 5
De általok az ördeg igen ví…[26]

[25] A következő idézetek forrása: Heltai 1976: 159–161. További példák a soráthajlás jelenségére: „Elméje változik egy órában / Százszor; de mindenkor ravaszságban." (23–24.); „Sem Istennel, sem ő tisztességgel / Nem gondol, játszik az ő végével." (27–28.).

[26] További példák: *állattal/vall* (19–20.), *lánc/tánc* (45–46.), *volt/holt* (47–48.), *marha/adja* (49–50.), *tart/járt* (53–54.); *Isten/mind benn* (55–56.).

1.1.3. Német nyelvű párhuzam. Hans Wiener gúnyverse a soproni polgárokról

Mivel a késő középkori, kora újkori magyar városok német nyelvű iratanyaga nagyobb részt feltáratlan,[27] és mivel a polgári közeghez kötődő, konkrét személyt, személyeket vagy közösségeket gúnyoló versek a hatósági szigor következtében jellemzően a szóbeliség, legfeljebb a kéziratosság szintjén kellett, hogy létezzenek,[28] az a néhány szöveg, amelyet ismerünk, elterjedtebb verselési gyakorlatot sejtet.[29]

A soproni Hans Wiener pasquillusának ügyében 1596. március 18-án kezd nyomozni Arnold Gergely soproni városbíróhelyettes. A szerzőhöz a szöveg kéziratát egy éve lakásán őrző Wagner Jakab vallomása nyomán Pintér Mátyáson és Grossmann György soproni felcseren keresztül jut el a nyomozás, amelyet hosszas pereskedés követ. Az ítélet – minden bizonnyal a befolyásos ismerősi kör

---

[27] A középkori Magyarországhoz tartozó, de ma külföldi területeken lévő gyűjtemények német vonatkozású anyagára irányuló kutatások eredményeit Vizkelety András a következőképpen összegzi. „Az erdélyi gyűjtemények közül egyedül a gyulafehérvári (Alba Iulia) Batthyány-könyvtár állományát ismerjük Szentiványi katalógusa alapján, a felvidékiekben Sopko kiváló állományleírásai csak a latin kódexeket vették figyelembe, de ezek közül több tartalmaz német szövegeket is. […] Ami a többi, ma Szlovákiában és Romániában (Erdélyben) lévő kéziratokat illeti, ezekről általában csak rövid jegyzékek tudósítanak a *Magyar Könyvszemle* vagy más folyóiratok 19. század végi, 20. század eleji évfolyamaiban, melyekből a kódexek provenienciájára vonatkozó adatokat csak ritkán meríthetünk. Más kéziratokra középkori végrendeletek és inventáriumok hivatkoznak, gyakran nagyon hozzávetőleges tartalom-megjelöléssel" (Vizkelety 2007: 92). A szlovákiai gyűjtemények német nyelvű kézirataihoz ld.: Meier et al. (Hrsg.) 2009.

[28] Igaz ugyan, hogy a 16. század végéig fennmaradt tizenöt gúnyversből kilencet nyomtatott forrásból ismerünk, ebből mégis inkább arra kell következtetnünk, hogy nem a műfaj tipikusnak mondható szövegei kerültek be a kánonba, hanem azok, amelyeket a kor – jellemzően protestáns tulajdonú – nyomdái már megjelentethetőnek találtak. Ezt látszik alátámasztani Hargittay a 17. század végéig létrejött korpusz felekezeti hovatartozását vizsgáló statisztikája is, amely hatvan protestáns mellett ötven ismeretlen, és összesen csak tizennyolc katolikus szerzőjű gúnyverset sorol fel (Hargittay 1989: 322).

[29] Német nyelvű, magyar vonatkozású, a magyar királyság területén lejegyzett, 16. századi gúnyiratok: Demkó 1890: 153–154; Bauer 2008: No. 3: *Pasquill mit einer Kritik an Kaiser Rudolf II. wegen der schlechten Regierung in den Erblanden,* Komorn [Komárom], 1595; No. 21: *Pasquill über den Verlust der Festung Raab in die Osmanen,* Komorn [Komárom], 1594; No. 22: *Pasquill mit einem Gespräch eines ungarischen und eines niederländischen Soldaten über die Kriegsereignisse in Ungarn 1594,* Pressburg [Pozsony], 1594; No. 24: *Zeitungslied über die Schlacht von Mezőkeresztes (23.–26. Oktober 1596),* Erlau [Eger], 1596. A feltehetően külföldön lejegyzet, de magyar vonatkozású német gúnyversek közül legutóbb Ötvös Péter tett közzé egy 1595-ös, Győr feladását tárgyaló szöveget (Ötvös 1996).

nyomására – végül eltekint a testi fenyítéstől, és mindössze arra kötelezi a szerzőt, hogy a gúnyversben megfogalmazott állításait a városházán visszavonja, adjon reverzálist, majd két évre vonuljon száműzetésbe.[30] A vers a fikció szerint két fiatalember, Nillus és Stillus soproni sétáját és a séta közben lefojtatott beszélgetését örökíti meg. A beszélgetésnek, amely – nevükön nevezve az érintetteket – a polgárok szexuális kihágásait tárgyalja, egy-egy szembe jövő soproni ad új lendületet. A szöveg metrikai szerkezete a következő jellegzetességeket mutatja. A szabad szótagszámú sorok (határértékek: 7–15 szótag) jellemzően párosával rímelnek, de az alapképletnek megfelelő részek között bokorrímeseket (Házi 1942: 168–169):

Hat mier auch intercession-schreiben geben
An etlich junge frawen daselben. 20
Wen ich hinkhomb, solt mich anmelden,
Ich solt souil, als er selber gelten….

és – olykor – a rímtelenség határát súroló asszonánccal lezárt szakaszokat is találunk (Házi 1942: 172):

Auch bissweilen vnder der predig,
Da ist sy am meisten von ieren man ledig.
An einen sontag schauet ich ier nach,
Dan mier die sach zu erforschen vergas… 175

A sorokat, a metrikai határt jelölő rímen túl, nem zárja kötelező szintagmahatár, a soráthajlás meglehetősen gyakori jelenség (Házi 1942: 162):

Nun gehen wier mit einander *hinein* 33
In das inwendige stätelein.

[30] A gúnyverset és a per történetét közreadja: Házi 1942. A gúnyversből részleteket közöl magyarul: Kovács 2002.

1.2. Időszámítással, előrejelzéssel kapcsolatos szövegek

1.2.1. Csíziók

Az RPHA a 16. század végéig összesen négy szöveget sorol a csízió műfajába, egy ugyanilyen funkciójú verset pedig naptárversként ír le.[31] Az adatbázis által a naptárversek közé sorolt, *Valaki helyt nem adand igazságunknak* (RPHA 102) explicitű szöveg – mint ahogy azt Vadai István észrevette – valójában szószámláló csízió (Vadai é. n.).

A naptárvers a csíziónál (vagy *Cisio Janus*nál) tágabb műfaji meghatározás, amely általában jelenti a kalendáriumok az évkörhöz kötődő, változatos témájú versanyagát. A csízió ezzel szemben az öröknaptár egy 1200 körül kialakult változata, amely az állandó ünnepeket és a szentek napjait verses formában teszi megjegyezhetővé. Az eredeti, latin nyelvű *Cisio janus*ban minden hónaphoz egy disztichonos sorpár tartozik, amelyben a szótagok sorszámából következtethető ki, hogy az adott hónap hanyadik napjára esik a szótag jelezte ünnep. Így például a januári párvers („cisio janus epi sibi vendicat oc feli mar an / prisca fab ag vincen ti pau po nobile lumen") első két szava („cisio janus") – amely utóbb a műfaj neveként is állandósul – január elsejére, Jézus körülmetélésének ünnepére (cisio = Circumcisio Domini) utal. A szószámláló csízió ugyanígy működik, azzal a különbséggel, hogy itt a hónap napjainak sorszámát, és ezen keresztül az adott ünnepnap helyét nem a szótagok, hanem a szavak sorszáma rögzíti. A szótagszámláló csízió, a hónapoknak megfelelően tizenkét részre osztva, összesen tehát 365 szótagot, a szószámláló, ugyanilyen felosztással 365 szót kell, hogy tartalmazzon (Borsa 1974–1975: 266).

Az öt vers közül egy, a Székely István kalendáriumában fennmaradt változat nem mutat verses rendezettséget (*Kiskarácsonytól, Kereszttől,* RPHA 3040), egy másik, az 1592-es, debreceni *Cisio*ból (RMNy 678) ismert szövegből (*Vérrel fundáltatott az Anyaszentegyház,* RPHA 4021) mindössze két sor maradt fenn, a szószámláló típusba tartozó, szintén kései, feltehetően 1578–1583 között, Nagyszombatban nyomtatott csízió bokorrímes. A fennmaradó két nagyon korai,

[31] Csíziók: *Kiskarácsonytól Keresztvíz* (RPHA 761); *Vérrel fundáltatott az Anyaszentegyház* (RPHA 4021); *Kiskarácsonytól, Kereszttől* (RPHA 3040); *Kiskarácsonytól Keresztvíz* (RPHA 3041). Naptárvers: *Valaki helyt nem adand igazságunknak* (RPHA 102).

párrímes szöveg valójában egyazon vers meglehetősen sok eltérést mutató variánsa.

A két, metrikailag sem tökéletes másolatban ránk maradt (Szentjóbi 1918) szöveg közül – Horváth Cyrill érvei alapján úgy tűnik – a *Nagyenyedi kódex* kevesebb ünnepet tartalmazó, de verselését tekintve kidolgozottabb variánsa (RPHA 3041) a korábbi, talán ennek alapján készült a felsorolt ünnepek tekintetében gazdagabb, de verstani szempontból kevésbé csiszolt változat (RPHA 761), amely a *Peer-kódex*-től különválasztott, *Cisio* című kis kötetben maradt fenn (RMKT 16, 1²: 459–468). A *Nagyenyedi kódex* variánsának első tíz sora:

Kys karachontol kerescth vyz
leywth pal remethe mint nagh dyz
Antaltol fab annos kezben
pal fordola fenessegben.
Mar balas ag dorothiana 5
koloskenth iar balint varnal.
Nylon nyere peter matias
apostolla tewe Keffas
Chwdalom ha meuel gheregel serth
mire thezen ez yllen perth… 10

A jellemzően nyolc szótagos sorok szótagszáma még a *Nagyenyedi kódex* szigorúbb szótagszámbeli megkötésekre épülő változatában is meglehetősen ingadozik (45 sorból 6 szótagos: 1 sor, 7:4, 9:7, 10:1; a *Peer-kódex* variánsában ennél is nagyobb a változatosság: 45 sorból 6 szótagos: 1 sor, 7:9, 9:5, 10:3), következetesen végigvitt párrím pedig csak a *Nagyenyedi kódex* szövegében figyelhető meg, a *Peer-kódex* variánsa gyakran rímtelen.[32]

A rímelés jellemzően morféma szintű egyezésekre épül, de meglepően sok a pusztán hangtani megfelelést kihasználó rímpár is. A két változat azonos első sorpárját a *víz–dísz* rímszavak zárják, további, mindkét változatban előforduló fonémarím a *Mátyás–Kéfás,* ill. a

[32] A szöveg metrumának meghatározásához ld.: Szentjóbi 1918: 185, Horváth J. 1928: 224. Szentjóbi rekonstrukciójának eredménye, hogy a *Nagyenyedi kódex* változatának 30, a *Peer-kódex* szövegének 25 nyolc szótagos sora helyett a javított változat 45 sorából 35 nyolc szótagos, ezek közül 26-ban a negyedik szótag után szószünet is következik.

sert–pert, csak a *Nagyenyedi kódex* szövegében olvasható a *látván–Iván, ása–társa, Márton–fon.*

A szakirodalom megegyezni látszik abban, hogy a magyar csízió fordítás, sőt a kutatók többsége abban is egyetért, hogy a forrás latin nyelvű lehetett. A magyar csíziókat a hasonló műfajú latin, német, németalföldi, francia és cseh versekkel összehasonlító Heinrich Gusztáv az általa ismert két szövegváltozat (a *Peer-kódex*től különválasztott kötet és Székely István variánsa) alapján a magyar csíziókat hagyományos metrummal nem rendelkező prózának tartja, amelyek e tekintetben mind a hexameterben írt latin eredetiktől, mind a népnyelvű, rímes megoldásoktól különböznek (Heinrich 1879: 537–554; Heinrich 1880: 140–145, 246–253, 287–288). Melegdi János szerint a *Nagyenyedi kódex* változata „biztosan latinból való fordítás, habár latin eredetijét nem ismerjük" (Melegdi 1918: 137). Horváth János a latin mintájú trochaikus nyolcasok között tárgyalja a magyar csíziót, és bár a latin minta hipotézisének ismertetése után megemlíti, hogy Horváth Cyrill a hasonló német versekkel állította párhuzamba a magyar szöveget, rögtön megjegyzi, hogy az RMKT szerkesztője végül is „nem nyilatkozik […] arra nézve, hogy vajon német eredetit sejt-e vagy sem a magyar mögött" (Horváth J. 1928: 223). A magyar nyelvű csíziókról átfogó tanulmányt író Borsa Gedeon – részletesebb vizsgálat nélkül, Melichre hivatkozva – szintén a latin eredet mellett foglal állást („a latin »Cisio Janus«-t még a középkorban átültették magyarra is" [Borsa 1974–1975: 269]).

A szakirodalom egyöntetűnek mondható állásofgalásával egyedül Horváth Cyrill fordul szembe, amikor az RMKT általa szerkesztett első kötetének második kiadásában a hasonló német szövegekkel, például a 15. századtól adatolható *Steyrer Kalender*rel állítja párhuzamba a magyar csíziót. Igaza van Horváth Jánosnak, az RMKT szerkesztője nem állítja, hogy a vers németből való fordítás volna (a magyar szöveggel tartalmi egyezést mutató német változat eddig nem került elő), de megjegyzi, hogy bár a *Nagyenyedi* és a *Peer-kódex* variánsa „símaság dolgában elmarad az egykorú, sőt nálánál idősebb német csíziók mögött", „valamint a német nyelvű csíziók nagyrésze, a magyar kisérlet is rímes versekben szólal meg, a helyett, hogy a deák csízióknak megszokott versformáját, a hexametert igyekeznék utánozni" (RMKT 16, 1²: 468). A Horváth Cyrill

által idézett *Steyrer Kalender* első két sorpárja (RMKT 16, 1²: 468):

Neu ist das Jahr in Precht'n lant
Erhart, nach dir ist dem Felix gar Ant.
Brisca, Fab, nes, Vinzent ward,
Paulus, der hat sich bekahrt…

1.2.2. A kolozsvári *Cisio* prognosztikonja[33]

A könnyebb megjegyezhetőség kedvéért versbe szedett szövegek között találunk olyanokat, amelyek valamilyen a földműveléssel, az időjárás-előrejelzéssel vagy az egészség megőrzésével kapcsolatos szabályt rögzítenek. Az RPHA által *naptárvers*ként, ill. *mezőgazdasági tanköltemény*ként számon tartott csoportba a 16. század végéig tizenhárom, jellemzően a század második feléből ismert vers tartozik. A szövegek nagyobb részét – kilenc verset – az adatbázis időmértékes vagy az időmértékhez közel álló versként írja le,[34] ezek közül egy valójában inkább a párrímes hagyománnyal mutat összefüggést.

Az 1592-es, kolozsvári *Cisio*ban (Heltai [szerk.] 1592, $F4_v$. A kiadvány részletes elemzését ld.: Borsa 1974–75: 285–319) jelent meg az a jóslási segédlet (*Holdról való prognosztikon,* RPHA 465), amelynek alapvetően rímtelen szövegében mintha párrímes szerkezet nyomai volnának felfedezhetőek. Szövege – a szempontunkból most lényeges tipográfiai sajátosságokat (sor = sor; bekezdés = bekezdés; kezdő nagybetű kiemelése) megőrizve – a következő:

AZ HOLDROL VALO
PROGNOSTICON.

Ha tudni akarsz hasznos tudománt,
Tekincz meg az wy Hóldot, mi aránt,
Es mellyic iegybe, auagy mikor tettzet fel,
Mely Planétában, természetét mert ennec

---

33 A fejezet, lényegét tekintve változatlan formában megjelnet: Bognár 2014.

34 *Érvágás, vigasság, legyenek most szép lakodalmak* (RPHA 393); *Esztendőknek, minden időknek kezdetit áldjad* (RPHA 394); *Ha tudni akarsz hasznos tudományt* (RPHA 465); *János kíván eret vágni, kedves lakodalmat* (RPHA 630); *Jó bor, borsos étek legyen e hónapban ebéded* (RPHA 680); *Lakjál, egyél jámbor, utána jót is aludjál* (RPHA 821); *Vess búzát, Egedii, árpát, zabot Benedicti* (RPHA 1480); *Vígan lakik Boldogasszony hava bő pénzével* (RPHA 1486); *Az újesztendő kezdessék tetőled, Úristen* (RPHA 3202).

Vötte, és azért meleg, hideg, nedues lészen.
Touábbá, az Vy Hóldról eszt tanóld,
Ha feyérlic, tiszta üdöt váry,
Ha piroslic, nagy szél indúl,
Homályos ha lészen, esös üdöt tart.
Ismeglen, Vyság vtán valo elsö Hétfön,
[…]ságunkban esös üdö ha lészen,
[…]ottáig álhatatlan üdö lészen. [35]

A három részre tagolódó, a részeket bekezdéssel, ill. az új rész kezdetét jelző határozószókkal („továbbá", „isméglen") elkülönítő szöveget közös cím, és – a kiadvány többi fejezetére jellemző – iniciálé vezeti be. A szövegben következetesen megvalósított metrikai megkötések nem figyelhetők meg.[36] A sorok szótagszáma 8–13 között szabálytalanul változik, az első két sort és az utolsó szakaszt kivéve a szöveg rímtelen, időmértékes rendezettség, egy-két sorvéget leszámítva (első sor: *„…-nos tudományt"*; második sor: *„…-dot, mi aránt"*; hetedik sor: *„tiszta üdöt váry"*), nem fedezhető fel benne.

A prognosztikon mindhárom része az újhold segítségével történő időjárás előrejelzés gyakorlatában igyekszik eligazítani az olvasót, de a három egység három különböző eljárást ír le. Az első öt sor az újhold megjelenésének időpontjában uralkodó bolygó természetéből, a második négy sor az újhold látványából, a harmadik három sor az

[35] Heltai 1592: $F4_v$. A szöveg kritikai kiadását ld.: RMKT 16, 12: 585. (itt a tipográfiai sajátosságok értelemszerűen nincsenek megjelenítve). A kritikai kiadás sajtó alá rendezője, Orlovszky Géza az F4 levél csonkulása miatt hiányzó szövegrészeket a következőképpen egészíti ki: „[Új]ságunkban", ill. „[Hold f]ottáig". Ezek a javítások azonban vitathatóak. Éppenséggel nem zárható ki, hogy az utolsó előtti sor megismétli az előző „újság" kifejezését, mégis nehéz elképzelni ezt a megoldást, mivel így a sor az előzőben olvasható időmeghatározást – az elvárhatóval ellentétben – pontatlanabbra cseréli („újhold utáni első hétfőn" helyett „újholdkor"). A második javítás értelmileg helyesnek tűnik ugyan, itt viszont a helyhiány nem engedi meg a javasolt kifejezést. A második, ill. hatodik sorban előforduló „Hold[…]" szó négy betűje itt is, ott is valamivel több, mint kilenc milliméter helyet foglal el. Ha feltételezzük, hogy a prognosztikon utolsó sorát a nyomdász a szöveg normál (nem bekezdett) soraihoz igazította, akkor a „[Holdf]ottáig" kifejezésre egybeírva sem jut elég hely, mivel az „o" betű, a fenti kezdőbetűk kirajzolta egyenes meghosszabbításával létrehozott, fiktív sorkezdet után nyolc milliméterrel kezdődik (hasonló értelmű, a rendelkezésre álló hely szempontjából is megfelelő javítás: „[Elf]ottáig").

[36] Orlovszky nem is tartja versnek, a régi magyar naptárversek közé csak a szakirodalom megszokása alapján veszi fel (RMKT 16, 12: 764), az RPHA „bizonytalan verselésű, időmértékes szövegvers"-ként írja le.

újhold utáni első hétfőn tapasztalt csapadékmennyiségből következtet az egész hónap időjárására. Mivel a szövegrészek kapcsolata csak tematikai jellegű, úgy tűnik, hogy három, egymástól független jóslási segédlet került a közös fejezetcím alá (a fejezetet, rögtön az idézett szövegrész után – *Az eghreol.* cím alatt – az *Estvéli piros ég tiszta időt* [RPHA 3219] kezdetű, két soros előrejelzés és egy latin aforizma zárja).

A szöveg első öt sorának ősváltozata, amennyire meg tudom ítélni, Johannes Regiomontanus kalendáriumának általam hozzáférhető legkorábbi, 1474-es, nürnbergi kiadásában szerepel először. A magyar szöveg első része a *Vom waren lauff des Mondes* című fejezet nagyvonalú összefoglalása. A fejezet azt mondja el, hogy hogyan lehet kiszámolni, mikor melyik állatövi jegyben tartózkodik a hold, hogy az adott állatövi jegy milyen tulajdonságokkal ruházza fel, és hogy ennek fényében előnyös-e az adott időszak alatt eret vágatni. Például: „Die Fische sind kalt fewcht vnd wassering. Sie bewaren die füsse. vnd sind mitter zum aderlassen…", vagyis: amikor a hold a halak jegyében tartózkodik, akkor e jegytől hideg, nedves és vizes, a lábakra van hatással, eret vágatni pedig ez alatt az időszak alatt közepesen hasznos. A fejezet így kezdődik: „Wiltu des Mondes waren lauff wissen so meck in der nachgeseczten tauel…" (Regiomontanus 1474: 23_r–24_r). A magyar szöveg első mondata ehhez nagyon hasonló: „Ha tudni akarsz hasznos tudománt, / Tekincz meg…", majd röviden összefoglalja a tudnivalókat.

A magyar szöveg második részének első változata Regiomontanus kalendáriumának 1512-es kiadásában tűnik fel, a *Von des Monesschein* c. fejezet záradékában: „Regell. Wann du den Mon ann dem himel sichst so merck / Ist er plaich so wirt es regenn. Oder rot so wirt der wind ween. Oder aber lauter vnd weiß so wirt es schön vnd lautter" (Regiomontanus 1512: Lliiij_v). Eszerint a *Szabály* szerint tehát megtanulandó, hogy ha a hold fénye sápadt, akkor esni fog, ha piros, akkor szél támad, ha tiszta és fehér, akkor szép és tiszta idő lesz.

A két szövegrész, az általam átnézett, későbbi Regiomontanus-kiadásokba gyakorlatilag változatlan formában öröklődik, az egyetlen lényeges eltérés, hogy a második passzus egyes kalendáriumokban kiegészül (tudtommal először: Regiomontanus 1532). Az új szövegrész az alapján jósol, hogy az újhold melyik napszakban jelenik meg.

Például reggeltől délig a tűz uralkodik, ha tehát a hold ebben az időszakban fénylik fel, meleg és száraz idő lesz.[37] Ez a kiegészítés a magyar szöveg harmadik részével tart – távoli – rokonságot, amennyiben mindkét passzus az egész hónap időjárásának előrejelzésére vállalkozik.

A szövegrészek – több-kevesebb változtatással – más kiadványokba is átkerülnek. A címlap állítása szerint a „leghíresebb régi és új orvosok és asztronómusok elgondolásait" összefoglaló 1547-es Frankfurt am Mein-i kalendárium *Wie die Siben Planeten in jren stunden regieren / nach des Mons newen schein / vnd wann sie schön / feucht oder nasz wetter geben* cím alatt az első szövegrész pontokba szedett átdolgozását közli, majd a következő lapon, *Zukünfftig wetter aus des Mons schein zuerlernen* címmel a második szövegrészt, gyakorlatilag változatlanul.[38]

A kolozsvári *Cisio* prognosztikonjának három részével többé-kevésbé megegyező német szövegek, mint látható, általában prózában íródtak. A *Cisio* nyomtatásának időpontja, 1592 előtt megjelent, német nyelvű kiadványok közül egyelőre nem is került elő verses párhuzam. Egy 1596-os, tehát nem sokkal későbbi, straubingi *Planétás könyv* viszont a tartalmában a magyar szöveg első részének megfelelő, *Wie die sieben Planeten regieren nach des Mons schein / vnd wann sie schön / feucht / oder nasz wetter geben* című fejezet után a magyar szöveg második részének egy félig prózai, félig verses és egy verses, ill. harmadik részének verses változatát közli. A rövid fejezet a prózai szövegrészekkel együtt, a szöveg tipográfiáját lényegében (bekezdés = bekezdés, kikezdés = kikezdés, térköz = térköz) megőrizve (Summer [Hrsg.] 1596: 40_v):

Zukünfftig Wetter aus des Mond schein zu erkennen.

Wann du den Mon am Himmel sihest / so merck vnd
habe auchtung darauff.
Ist er bleich /so wirdt es regnen.

---

[37] „Von morgen biß auff mittag regiert fewer / so sich der Mon darin[n] ertzindet / wirt der monat warm vnd trucken" (Regiomontanus 1532: 23_v).

[38] „Wann du den Mon am Himel sihest / so merck / ist er bleych / so würt es regnen. Ist er rot / so würt der wind wehen. Ist er lauter vnd weis / so würt es schön / lauter" (Rößlin 1547: 40_v–40_v). Ugyanígy még pl.: Egenolff d.Ä. 1556: 49_v.

Ist er rot / so wirdt es wind wehen.
Ist er lauter vnd weiß / so wirdt es schön vnd klar.

Von dem newen Monat / Reimweisz also.

Wann der Monden new ist worden /
So solt du mercken disen orden.
Scheint er weisz / so wil das wetter schön seyn /
Scheint er rot / so wird vil windes gedeyn.
Scheint er aber bleich / merck mich eben /
So bedeut es vil regen darneben.

Item. Wann der Monat new worden ist /
So sag ich dir trewlich in kurtzer frist /
Wirdts den nechsten Montag darnach regnen /
So ist solchs dem gantzen Mond begegnen.

A két részre tagolódó, rövid fejezet három prognosztikont tartalmaz. Az első – két rímes és egy rímtelen sorból álló – vers, a hold látványát segítségül hívva, határozatlan időtartamú („Zukünfftig Wetter") előrejelzéshez nyújt segítséget, a második kettő – immár szabályos párrímekben („Reimweisz also") – a holdfény jellegéből, ill. az újhold utáni első hétfőn tapasztalható csapadék mennyiségéből kiindulva az egész hónap („Von dem newen Monat") időjárására vonatkozó jóslást tesz lehetővé.

A magyar szöveg második és harmadik része a két utóbbi német vers magyar nyelvű változata. Mivel az 1592-es kolozsvári *Cisio*t, „Colosuári Könyvnyomtató Gáspár" németből fordította (Heltai [szerk.] 1592: $A2_r$, $P4_r$), feltételezhető, hogy a két német prognosztikon szolgált a magyar jóslási segédletek mintájául, és nem fordítva. A *Wann der Monden new ist worden / So solt du…* kezdetű prognosztikon hat sorát a *Touábbá az vy Hóldról eszt tanóld* kezdetű szövegrész négy sorban foglalja össze úgy, hogy az első és az utolsó két sort egy-egy sorrá vonja össze („Wann der Monden new ist worden / So solt du mercken disen orden." = „Touábbá az vy Hóldról eszt tanóld"; „Scheint er aber bleich / merck mich eben / So bedeut es vil regen darneben." = „Homályos ha lészen, esös üdöt tart."), a *Wann der Monat new worden ist / So sag ich…* kezdetű négy sort az *Ismeglen vyság vtán valo elsö Hétfön* incipitű szövegrész tolmácsolja.

Verstani szempontból érdekes megfigyelni, hogy – igaz, különböző mértékben, de – mind a német, mind a magyar szövegben elmosódik a határ a verses és a prózai részek között. A német kiadvány ugyan kísérletet tesz a kétféle szövegrész elkülönítésére (amennyiben külön jelzi a rímes – „Reimweisz" – rész kezdetét), de a megoldást némiképp problémássá teszi, hogy részben (2–3. sor) már a megelőző, szintén sorokra tördelt prognosztikon is rímel. A magyar szöveg ugyanilyen. Az első két sor rímpárja („tudománt" és – soráthajlással – „mi aránt") mindenképpen tudatos törekvés eredményének látszik lenni, ez után rímtelen sorok következnek, majd az utolsó szövegrész megint rímel („Hétfön" / „lészen" / „lészen").

1.3. Közmondások

Az első, részben magyar nyelvű közmondásgyűjteményt, mint ismeretes, Baranyai Decsi János tette közzé 1598-ban (Baranyai Decsi 1598). A címlapon olvasható ötezer helyett valójában 4795 jellemzően háromnyelvű (görög–latin–magyar) tételben összesen 4827 magyar közmondást tartalmazó (Paczolay 2000) kiadvány Erasmus hasonló munkájának Hadrianus Junius, Joannes Alexander Brassicanus és Gilbertus Cognatus közmondásaiból is válogató 1574-es, bázeli kiadása után készült fordítás (Tolnai 1911: 223–224), de a szerző a „szólásokat nem szó szerint fordítja magyarra, hanem lehetőleg a magyar köznyelvből keresi meg" hozzájuk „a többé-kevésbé találó magyar változatot" (Klaniczay [szerk.] 1964: 435–436). A kiadvány anyaga verstörténeti szempontból kevéssé érdekes, a Baranyai Decsi által összegyűjtött szólások legnagyobb része semmiféle metrikai rendezettséget nem mutat, de a versesség felé elmozduló közmondások is legfeljebb a szintaktikai párhuzamosság minimumát érik el: az első mondatrész szerkezetének egyszeri ismétlését.[39]

A Baranyai Decsi által összegyűjtött anyag, a verses megformáltság hiányát tekintve, reprezentatívnak mondható, a ránk maradt adatok tanúsága szerint a 16. század végéig a közmondás műfaja magyar

[39] Pl.: „Sem elei sem vtóllya." vagy „Sem füle sem farka." (Baranyi Decsi 1598: Chiliadis I, Centuria I, Decas II, 4). A közmondások, szólások ütemezésének kérdésével (vö.: Arany 1856: 219–259; Horváth J. 1958: 869–907) nem foglalkozom, mivel a verssorként felfogott szövegegységek ütemszerkezete – ismétlődés hiányában – objektív eszközökkel nem vizsgálható.

nyelven prózai formájú. Igaz ugyan, hogy a régi magyar versanyag gyakran beépít közmondásokat, amelyek így – olykor – metrikai szerkezetre tesznek szert,[40] de nincs nyoma annak, hogy ezek az elvileg önállósulni képes versrészletek függetlenednének, és verses formájú közmondásként a közköltészetben élnének tovább.[41]

A 16. század végéig létrejött versanyagban mindössze négy ellenpéldát találunk, ezek – lejegyzésük időrendjében – a következők: Ismeretlen, *Regula iuris* (RPHA 901); Heltai Gáspár, *Három dolog kínoz engemet* (RPHA 521); Heltai Gáspár, *Víg vagyok és nem szomorkodom* (RPHA 1484); Ismeretlen, *Angyalnak tetszik az ember, ha véle szólasz* (RPHA 98). A Pesti Gábor és Armbrust Kristóf metrikai megoldásait idéző utóbbi vers a szövegkörnyezet (három sokszor kiadott gyülekezeti ének, Batizi András házasénekének *[Jámbor házasok, meghallgassátok,* RPHA 626] variánsa, és egy három strófás, latin nyelvű, paraliturgikus vers [Horváth I. 1983: 76–77]) tanúsága szerint közköltészeti jelleggel hagyományozódott, de mivel bokorrímes, jelen dolgozat részletesen nem tárgyalja (RMKT 16, 6: 383):

---

[40] Tinódi *Cronicá*jában Paczolay Gyula összesen harminc közmondást és szólást azonosít (Paczolay 2008). Például (Paczolay 2008: 118–119):

1) Az mi az Chyaßare adnak Chyaßarnak,
Az mi Istent Illet Istennek adnak.

2) Az kit akar Isten földen meg büntetni,
Annak eßét ßokta elößer el veni.

A feltűnően sok közmondást mozgósító, korábban ismeretlen szerzőségű (vö.: RMNy 842), az RPHA-ban *Török császárok krónikája* (RPHA 156) címmel szereplő história Baranyai Decsi János munkájának látszik lenni (Holler 2001).

[41] A *Könyvecse az Szent Apostoloknak méltóságokról* egysoros Lucanus-fordítása (*Mely nagy volt Róma, az ő romlása jelenti,* RPHA 881), a Bornemisza két kiadványában is olvasható közmondás (*Az elefánt nagy, mégis megöletik,* RPHA 2052) vagy a talán Széchy Tamástól származó sententia (*Nem mind szentek azok, kik a templom küszöbét nyomják,* RPHA 1073) olyan latin minták nyomán létrehozott versek, amelyeket a lelőhelyükön kívül más 16–17. századi forrásban nem sikerült azonosítani, ahogyan Szenci Molnár két sententiájának (*Ritka az oly idő, ki ne legyen,* RPHA 1207; *A nagy urak udvarában a hit olyan,* RPHA 28) sem akad másolója. A közmondások popularizálódásának jelenségére majd csak a 17. századtól van példánk. Beniczky Péter *Magyar Rithmusok* (Beniczky 1664) című munkájának második részében, 250 Balassi-strófa terjedelemben közöl magyar közmondásokat. A közmondásgyűjtemény nagy népszerűségre tesz szert, a kiterjedt kéziratos hagyományozódáson (*Tsorik András-ék.* [1750–1751]; *Nátly Ferenc-ék.* [1795–1796]) túl latin fordítása és szlovák változata is fennmarad (RMKT 17, 12, 744–746), ill. Kis-Viczay Péter kiadványában (Kis-Viczay 1713) sorokra bontva, a megfelelő latin közmondások abc-rendjében közölve él tovább (ld. ehhez: Vadai 2012: 21).

Angyalnak tetszik az ember ha véle szóllasz,
De ha meghányod veted magadban, látod őtet hogy ravasz,
Dolgaiban változandó mint az tavasz,
Titkon téged úgyan megmar mint az nagy kuvasz.

1.3.1. *Regula iuris*

A latin jogi szabály VIII. Bonifác pápa 1298-ban kiadott *Liber Sextus decretalium*ának 21. jogi regulája („Quod semel placuit, amplius displicere non potest" [Bonifacius papa VIII. 1582: 803–804]), ill. ennek némiképp átalakított változata. A magyar szöveg és latin eredetije Magyi János ma a pécsi püspöki könyvtárban őrzött formuláskönyvének (jelzet: DD. III. 18) 71. lapján maradt fenn, a kódex több szövegrészletével együtt innen közölte először Kovachich György (Kovachich 1799: X–XI) és – fényképhasonmásban – Dézsi Lajos (Dézsi 1912: 50). A regulát elsősorban úgy szokás érteni, hogy az az egyszer elfogadott dolgok visszavonhatatlanságának elvét hangsúlyozza (vö. pl.: Shumaker–Longsdorf 1901: 765; Liebs [Hrsg.] 2007: 202, 418), a magyar fordítás a jogszabály jelentésárnyalatai közül az átruházott magántulajdon visszaszerzésére irányuló kísérlet tilalmas voltát domborítja ki. Mivel a regula az 1484. évi formulák után következik, a vers talán ebben az évben került a kódexbe (RMKT 16, 1²: 476–477). A szöveget a szakirodalom – az RMKT első kötetének második, Horváth Cyrill-féle kiadása óta (RMKT 16, 1²: 476) – Magyi János szerzeményeként tartja számon, holott a jogszabályt a kódex összeállítója csak bemásolta a formuláskönyvbe (Kertész 2009: 249).[42] A vers latin eredetijével együtt, megőrizve a lejegyző által kialakított sorokat (Dézsi 1912: 50):

Reg[ul]a Juris

Quod eni[m] semel placuit. Vlt[er]ius displicere no[n] poterit

Merth mith egyzer meg zerzettel, es the thewled el vetettel
Ha igazath akarz tenned. thewbzer nem kel hozyad wenned

[42] A latin jogszabály után a másoló a *Ha igazat akarsz tenned* szövegrészt jegyzi le, majd – észrevéve a hibát – a lejegyzett szavakat áthúzza és elölről kezdi a vers másolását.

A vers a metrikai szerkezetnek megfelelő tipográfiával, modern átírásban (RMKT 16, 1: 28):

Mert mit egyszer megszerzettél,
És tetőled elvetettél,
Ha igazat akarsz tenned,
Többszer nem kell hozzád venned.[43]

A magyar nyelvű jogszabály minden tekintetben elüt a korszak verselési megszokásaitól. Műfaji szempontból hapax (verses formájú jogszabályt a 16. század végéig nem ismerünk többet), de metrikai szerkezetét tekintve sem igen illeszkedik a korszak versterméséhez. A négy soros jogszabály precízen megvalósított szótagszámszerkezetű, nyolc szótagos, középmetszetes sorokból épül fel, a sorok párosával rímelnek. Ha áttekintjük a versforma megjelenésének időrendjéről rendelkezésünkre álló adatokat, azt látjuk, hogy a képlet a 15. század nyolcvanas éveiben, magyar nyelven nem valószínű, hogy elterjedt volt.[44] Érdekes megfigyelni, hogy a verset egyébként sorokra tördelő másoló nem is a metrikai szerkezetnek megfelelő módon, hanem a latin mintát követve, két belső rímes hosszú sorként jeleníti meg a jogszabályt. A *Magyi-kódex*ben fennmaradt latin regulaváltozat az eredeti alakot a jelentés minimális megváltoztatásával (a *pos-*

[43] A középkori versanyag Horváth Cyrill-féle kiadása, talán a leoninus-jelleget erősítendő, a páros sorokat kis betűvel, bekezdéssel szedi (RMKT 16, 1^2: 476).

[44] Az RPHA nyilvántartása szerint a 16. század végéig mindössze 35 vers használja a 4×8(4,4)-es strófaképletet, amely – a ránk maradt források tanúsága szerint – először 1544-ben tűnik fel (Ismeretlen, *Uram Isten magasságban*, RPHA 1427; legközelebb 1559-ben: Ismeretlen, *Magasztallak, én Istenem*, RPHA 850). Persze nem zárható ki, hogy a csak terminus ante quem datálható szövegek egy része korai, az a tény, hogy a nyelvemlékkódexek megőrizte, metszet nélküli vagy 5+3-as osztású nyolcasokban kifejezetten gazdag anyag nem tartalmaz hasonló versformában írt verset, mégis arra enged következtetni, hogy a forma később válhatott elterjedté. Ha nem csak a sorok szótagszámát és a metszet elhelyezkedését, hanem – ráadásul – a rímképletet is felvesszük a vizsgált tulajdonságok közé, akkor még nagyobb a *Magyi-kódex* jogszabályának metrikai rokontalansága. Nem hogy a nyelvemlékkódexek korából nem ismerünk hasonlót, de a 16. század végéig is mindössze két a8(4,4), a8(4,4), b8(4,4), b8(4,4) metrikai szerkezetű vers maradt fenn, az egyik (Dobokay Sándor, *Reád bízott nagy hatalmat*, RPHA 1188) ezek közül is késői (1594 után keletkezett). A fennmaradt szövegek közül tehát hipotetikusan is csak egyetlen egyről, a 1561-ben kinyomtatott, ismeretlen szerzőtől származó, *Úrnak végvacsorájára* (RPHA 1448) kezdetű úrvacsorai himnuszról tehető fel, hogy korábbi, de a középmetszet – jellemző módon – ebben a versben is csak nagy nehézségek árán ismerhető fel.

sum ige sorvégi, presens imperfectum alakja helyett futurum imperfectumot használ) úgy alakítja át, hogy a mondat két tagmondata a leoninus hexameter félsorait idézze.

A leoninus a késő középkor hasonló műfajú szövegeinek elterjed mértéke. Ha a rövid, megjegyzésre és pontos felidézésre szánt szöveg nem prózai formájú, akkor jellemzően a hexameter, ritkábban a disztichon, ill. ezek rímes, gyakran már időmérték nélküli változata szolgál a tartalom keretéül.[45] A magyar szöveg ránk maradt, két sorra tördelt formája e hagyomány ismeretében jött létre. A verssorként értelmezett egységeket a lejegyző – csakúgy, mint a latin leoninus esetében – tipográfiai eszközökkel (sorkezdő nagybetű, sortörés) elkülöníti, az első és harmadik rímpozíciót követő, metszetként felfogott szintaktikai szünetet tagolójellel (virgula és pont) kiemeli, a következő, a leoninus második félsorának tekintett szintaktikai egységet pedig kisbetűvel kezdi.[46]

1.3.2. „Pogány" mondás és keresztény változata

A két vers Heltai Spangenberg-kiadásának (Spangenberg 1551) Heltai által elkészített magyar fordításában maradt fenn (Heltai [szerk.] 1553: D_2, D_4). A *Három dolog kínoz engemet* (RPHA 521) kezdetű szöveg a *Drei Ding ligen mir hart an…* incipitű, Spangenberg munkájában is olvasható, elterjedt német *Spruch* (Heltainál *„Közbeszéd"*) magyar fordítása (Spangenberg 1542: $A8_r$; RMKT 16, 6: 112).[47]

---

[45] *Decretum versificatum* cím alatt a *Magyi-kódex* regulájához műfajában is hasonló, hexameteres jogi szabálygyűjtemény olvasható a frankfurti egyetemi könyvtár Ms. Praed. 134 jelzetű kéziratának 363–373. lapjain (http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/msma/content/pageview/4006388 [2015. február 5.]). A vizsgált korszak hasonló műfajú, németországi emlékeinek átfogó, számos verses szöveget felsoroló katalógusát ld.: Stintzing 1867. A *Magyi-kódex* leoninusával formai tekintetben megegyező proverbiumokat közöl: Wackernagel 1843. Középkori latin közmondások gyűjteményes kiadását ld.: Werner 1912.

[46] Mivel Magyi a verset előbb a *Ha igazat akarsz tenned* szövegrésznél kezdi másolni, valószínűnek látszik, hogy a vers már forrásában is kétsoros formában szerepelt: a latin leoninus lemásolása után Magyi szeme – tipikus másolói hiba – átugrott egy sort.

[47] A német szöveg latin nyelvű mintáit – Reinhold Köhler nyomán – Szilády Áron a 12. századig vezeti vissza (RMKT 16, 6: 329–331).

Dreü ding ligen mir hart an
Ich muß sterben vnnd waiß nicht wann,
Ich fare, vnnd waiß nich wohin,
Wie kan ich ym[m]er frölich sein.

Három dolog kényoz engemet,
Halnom kell, s nem tudom az időt;
Elmegyek, nem tudom a helyet,
Hogy vennék valamely jó kedvet?

A *Víg vagyok és nem szomorkodom* (RPHA 1484) kezdetű vers német eredetije Spangenberg szövegében nem szerepel, ő csak annyit jegyez meg a négysorost követő prózai megjegyzésben, hogy a *Drei Ding liege mir hart an…* kezdetű vers „pogány mondás, amelynek minden kereszténytől távol kell maradnia, mivel mi [a keresztények] pontosan tudjuk, hogy hova megyünk" (Spangenberg 1542: $A8_r$). Spangenberg utasítását Heltai is átveszi, de a prózai elmarasztalás után – akár csak Luther – arra is igyekszik útmutatással szolgálni, hogy a „széles, vak és visszafordúlt világ" a négy soros versezet mondanivalóját hogyan fejezze ki helyesen. Luther és Heltai átdolgozásai (RMKT 16, 6: 330; RMKT 16, 6: 112):

Ich lebe, und weiss nicht wie lange,
Ich sterbe und weiss nicht, wenne,
Ich fahre, und weiss, Gott lob, wo hin,
Mich wundert, dass ich noch traurig bin.

Víg vagyok és nem szomorkodom,
Halnom kell ezt igen jól tudom;
De mivel tudom hova megyek
Ezért vészek igen jó kedvet.

1.3.3. A Spruchköltészet

A 16. század végéig létrejött magyar nyelvű versanyagtól mind formai, mind tartalmi tekintetben idegen, verses formájú (köz)mondások műfaji és metrikai szempontból egyaránt jól illeszkednek a korabeli német megszokásokhoz (Heltai két versének szorosabb műfaji

környezetéhez ld.: Euling 1905, Gombocz 1989). A *Spruch* (közmondás, szólás) fogalmát a 12. században megjelenő, a Minnesangtól tartalmi és formai jellemzőit tekintve elkülönülő költészet meghatározására 1833-ban Karl Simrock vezeti be az irodalomtudományba. A *spruchköltészet* (Spruchdichtung) jellemzően didaktikus vagy polemikus-szatirikus szövegei kezdetben énekversek voltak (ezek – Hermann Schneider nyomán általánossá vált – összefoglaló elnevezése a *Sangspruch*), a nem énekelt közmondások, szentenciák csattanós, epigrammaszerű megfogalmazására használt *Reimpaarspruch* (vagy *Reimspruch*) a 13. század elején működő vándorköltő, Freidank munkássága nyomán válik elterjedté a német irodalomban (Boor 1957: 411–416, Jávor–Szerdahelyi 1992: 484–485).

Freidank műve, a hozzávetőleg 5000 soros *Bescheidenheit* ('A helyes viselkedés ismerete') valamikor a 13. század első felének közepe táján jöhetett létre. A korszak legfontosabb témáit körüljáró epigrammákat egy korai szerkesztő – talán maga a szerző – tematikus fejezetekre tagolta, az ezt továbbörökítő kéziratcsoport alapján a modern kiadások – Wilhelm Grimm 1834-es kiadása óta – 53 részre osztják a vallásos és világi kérdéseket egyaránt tárgyaló, a késő középkori német olvasóközönség körében nagy népszerűségnek örvendő munkát (Grimm [Hrsg.] 1834, Bezzenberger [Hrsg.] 1872).

A Freidank által használt – feltehetően népi előzményekre visszavezethető forma – meglehetősen egyszerű: a *Reimspruchok* szótagszámkötöttséget és belső tagolódást nem mutató rímes sorpárokban fogalmazzák meg az élet egyes területeiről – például a részegségről – elmondható legfontosabb tudnivalókat (Bezzenberger [Hrsg.] 1872: 152):

> Trunkenheit is selten guot,
> si tobet und velschet wisen muot;
> si ist ein roup der tugende gar,
> si ist todes bilde; nemt es war.

A Freidank kidolgozta forma népszerűségét, a több mint 130 fennmaradt kéziraton túl, a Bescheidenheit szövegtörténete is világossá teszi. A mű hamar önálló életet kezd élni, az epigrammák ismeretlen szerzők hasonló munkáival egészülnek ki, a mondásokat gyakran

latinra fordítják (ezek formája mindig a leoninus).[48]
A Freidank munkássága nyomán kibontakozó, népnyelvű gnómaköltészet a 13. század közepére – a *Bescheidenheit* szöveghagyományától immár függetlenül – a német irodalom elterjedt műfajává válik. A középkor és a kora újkor nagy népszerűségnek örvendő, későantik eredetű, a 8–18. században iskolai tananyagként funkcionáló szentenciagyűjteménye, a négy könyvre tagolt, összesen mintegy 150 hexameterpárból álló *Disticha Catonis* (röviden: *Cato*; legjobb magyar kiadása: Némethy [ed.] 1892) első német nyelvű fordítása nem sokkal 1250 után keletkezett. A latin szentenciákat a német fordítás jellemzően négy soros, párrímes gnómákkal adja vissza, és ez a megoldás válik a német Cato-fordítások bevett formai megoldásává, csakúgy, mint a Cato kiegészítéseként a 12. században létrejött, rímes hexameterekből felépülő, részben már nem erkölcsi útmutatást, hanem illemszabályokat tartalmazó *Novus Cato* (vagy – a szöveg első szava alapján – *Facetus*) a 14. századtól meginduló német fordításainak metrikai keretévé (Baldzuhn [Hrsg.] o. J., Zarncke 1852, Boor 1962: 386–391).

A hasonló műfajú német nyelvű versek a késő középkori Magyarországon sem voltak ismeretlenek. A magyar királyság területén fennmaradt, első német nyelvű formuláskönyv (Kőszeg, 1560) a különböző jogeseteknél kiállítandó iratok állandó szövegrészein, ill. az ezek kimásolásához felhasználható oklevelek gyűjteményén túl három – számos forrásból és változatban ismert – *Srpuch*-ot is tartalmaz (Mollay 1988: 356–357; ld. még: Bariska 2013: 384–388):

---

[48] A mű kritikai kiadása a más szerzőktől származó kiegészítéseket függelékben közli (Bezzenberger [Hrsg.] 1872: 233–245). A német és a latin szövegek metrikai megfeleltetésére kétféle gyakorlat alakul ki: ha a hexameter végrímes, akkor egy hexameter egy német verssornak felel meg, ha a hexameter belső rímes, akkor egy német sorpárt helyettesít (Bezzenberger [Hrsg.] 1872: 233, 240):

Wer wiechen wyl dem czukunftigen czoren
Der volge nach cristo vnd seynem orden;
  Credere venture quisquis vult iudicis ire
  Debet post cristum filiatis passibus ire

Woelch weib den mund kiuwet
Der schad sich niuwet
  Que mordet labium mulier uult vendere culum

1) Frisch, Frey, Frölich, Freunlich vnnd Frumb
Ist Aller khauffmans Bursch Reichtumb.

2) Herren dienst vnnd Apriln Wetter
Frauen [har] liep vnnd Rosen pleter
Wirfl vnnd Kharten spiell
Verkert sich oft manig vill.

3) Wen ein Student wierd geborn
seind ihm drey paurn Auß erkhorn
Der Erst der ihm ernerth,
Der Ander der fur ihm in die höll fert,
der dritt der ihm ein schönes Mädlein helt,
Ein Madlein bey AchZehen Jahrn,
sol man einen studenten SParrn.[49]

Az Aranyasi Gellértfi János kódexeként számon tartott kézirat (Egyetemi Könyvtár, jelzet: Cod. Lat. 73.) ennél is szorosabb párhuzammal szolgál (a kódexről ld.: Csontosi 1879: 69–83, Dankó [ed.] 1893: 465–484, Mezey [ed.] 1961: 124–129, Tóth P. [ed.] 2008: No. 73). A kis nyolcadrét alakú, szepes megyei provenienciájú, a 15. század második felében összeállított papír kódexet Csontosi „theologiai kézi könyv"-ként jellemzi, „melyben dióhéjban mindazon ismeretek foglaltatnak, melyekre egy papnak szüksége van".[50] A kódex 145_r–166_v levele kánonjogi és kazuisztikai ismereteket rögzít kérdés–felelet formájában. A hazugság erkölcsi következményeit tárgyaló résznél, a 150_v lapon a következő, a 15. századtól adatolható[51] verset olvashatjuk (Csontosi 1879: 75, Pukánszky 1926: 50; be-

[49] Érdekes, hogy az első név szerint ismert magyarországi német szerző Veit Huendler (1400 k.–1471 után) szintén formuláriumba jegyezte le – igaz általában prózai formájú – spruchgyűjteményét (Klosterneuburg, Augustiner–Chorherrenstift, Cod. 941, 330_v–331_v. Kiadása: Koller [ed.] 1796: 295–296. A gyűjteményről ld.: Pukánszky 1926: 66–67).

[50] „A szorosan vett dogmaticát és egyháztörténetet kivéve, képviselve van itt ott a moralis, pastoralis, casuistica, canonjog, exegetica és liturgia, szóval mind azon theologiai disciplinák, melyeket a középkorban nálunk tanítottak. […] Mind ezen czikkek, ha egy pap ismeretkörét nem is merítették ki, de a theologiai tudományoknak a középkorban oly jelentékeny contingensét képezték, hogy egy gyűjtelékes munkába összefoglalva theologiai kézikönyv számába esnek." Csontosi 1879: 82.

[51] Wander 1905: 405. A közmondás Luthernél (Luther 1593: 444_v) ilyen formán jelenik meg (a kiemelés tőlem: B. P.):

tűhű átirata [Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 73., 150_v]):

Rede wenig und mach daz wor
Borge venig und beczal daz gar
Vil wisse und wenig sage
Antwo[r]th nicht auf alle frage.[52]

1.4. Epigrammaköltészet

1) *Epigramma vagy sententia,* 2) *embléma*, ill. 3) *tanulság vagy fabula* műfajnevek alatt az adatbázis összesen 200 verset tart számon. Ezek között öt párrímes szöveget találunk, egy mindössze két sor terjedelműt (Szenci Molnár Albert, *Vajha az Úristen kegyelmesen,* RPHA 1452), két négy sorosat (Szenci Molnár Albert, *Ó, én édes hazám, te jó Magyarország, mindennemű dolgod,* RPHA 1106; Pécsi Lukács, *Tisztesség, jó erkölcs és emberség,* RPHA 3204) és két hosszabbat (Pesti Gábor, *Istenek akaratját senki nem tudhatja,* RPHA 601; Ismeretlen, *Atyámnak szerelme házához nagy vala,* RPHA 112). Jelen áttekintés csak a két utóbbi szöveget tárgyalja.

1.4.1. Pesti Gábor verselése[53]

A bécsi humanista, Johannes Alexander Brassicanus köréhez tartozó Pesti Gábor 1536-ban, Bécsben kiadott *Aesopus*-fordítása (Pesti 1536) 185 prózai formájú mesét tartalmaz, ezekhez csatol a szerző egy-egy verses formájú tanulságot.

A tanulságok versformája számos tekintetben elüt a 16. század magyar nyelvű költészetének verselési megszokásaitól. 1) A versek

---

Es ist auff erden kein besser list,
Denn wer seiner Zungen ein Meister ist.
Viel wissen vnd wenig sagen,
Nicht antworten auff alle Fragen.
Rede wenig, vnd machs war,
Was du borgest, bezale bar.
Laß einen jeden seyn, wer er ist,
So bleibstu auch wol wer du bist.

[52] A vers az Egyetemi Könyvtár legújabb katalógusában hibásan szerepel („Freude wenig und mach daz wor / Sorge wenig und begal daz wor…" [Tóth P. (ed.) 2008]).

[53] A fejezet előadás formájában elhangzott a ReBaKucs 2014-es, szekszárdi ülésszakán, a gondolatmenet tanulmány formájában megjelent: Bognár 2015.

jellemzően háromsorosak, tehát páratlan számú sorból épülnek fel. 2) A sorok szótagszáma szabályozatlan, a legrövidebb sor 9, a leghosszabb 17 szótagos. 3) A tanulságok nagy többsége végrímes, de a szerző három esetben (7., 14., 149. vers) belső rímes sorokat is felhasznál. 4) Három vers tanulsága hosszabbra nyúlik, ezek rímszerkezete vagy tömbszerű, 3–5 soros egységekből épül fel vagy párrímes. 5) A megszokott morfémarímet olykor meglepően kimunkált fonémarím váltja (pl. *akar / vakar* [30.], *szerencse / fereferencse / lencse* [33.], *árt / kárt / akart* [35.], *hattyú / fattyú / tarattyú* [93.], *gőz / győz / főz* [101.]). Mivel a korabeli magyar nyelvű versszerzés megszokásaitól idegen megoldással sem a fordítás alapjául szolgáló mesegyűjteményben,[54] sem a másik elterjedt, Steinhöwel-féle kiadásban[55] nem találkozhatott, a tanulságok metrikai szerkezetét a szakirodalom Pesti leleményeként tartja számon. Két megközelítés ismert, a fejezet egy harmadik hipotézist javasol megfontolásra.

Waldapfel József szerint az *Aesopus*-fordítás magyar nyelvű tanulságai középlatin sorfajták szabálytalan keverésével hoznak létre egy a korabeli magyar ritmusérzék számára megfelelő versformát. Koncepciója szerint négy leggyakoribb sorfajta (felező 12-es, vágáns 13-as, szapphói 11-es, 8+6 osztású 14-es) adja a sorok csaknem háromnegyed részét, ezek egészülnek ki az alap sorfajták módosult (rövidült, bővült vagy metszet nélküli) alakjaival, ill. három rímes hexameterrel.[56] Mivel a Waldapfel által felismerni vélt sorfajták a tanulságokon belül jellemzően nem mutatnak szabályos ismétlődést, ez a hipotézis nem ellenőrizhető. Minden beszédszakasz hossza leírható a beszédszakaszt alkotó szótagok számértékével, de a különböző szótagszámú egységek szabályos visszatérésének hiányában ez a nyelvi jelenség a metrikai szerkezet szempontjából irreleváns.

A másik értelmezés Vadai Istváné. Vadai a három belső rímes sort tartalmazó verset (7., 14., 149.), mivel ezek esetleg „más rend szerint rimizálandók", kizárja a vizsgálatból (Vadai 2009: 493), majd a fenn-

---

[54] Pesti forrását (valamelyik – Martin Dorpius előszavával hagyományozódó – 1531. vagy 1533. évi, nürnbergi kiadás) Waldapfel József azonosította (Waldapfel 1935: 14–20).

[55] Először: Steinhöwel 1476–1477. A középkori és kora újkori Aesopus-hagyomány legjobb magyar nyelvű áttekintése: Utasi 2013: 67–154.

[56] Waldapfel 1935: 60. Waldapfel értelmezését korábban (Bognár 2008: 63) egyetértőleg idézem.

maradó 573 verssor közül kiválogatja azt a 145-öt, amelyeket vessző tagol. A vesszővel tagolt sorok alapján úgy látja, hogy a Pesti által használt sorfaj mindig két részre tagolódik: az első félsor szabad, a második kötött szótagszámú, jellemzően hat („x+6-os ritmus"), ritkábban négy, öt vagy hét szótagos. Ezt a metrumot nevezi a szerző „x+n-es metrum"-nak (Vadai 2009: 497).

Ha nem csak a vesszővel elválasztott, hanem a kiadvány összes verssorát vizsgáljuk, a következő eredményre jutunk. A belső rímes sorokat egy sornak számítva Pesti költői életműve 582 verssor, ezek a következő szótagszámeloszlást mutatják (a sor szótagszáma:előfordulás darabszáma): 9:2, 10:7, 11:47, 12:201, 13:143, 14:105, 15:49, 16:24, 17:4. A leggyakoribb sorhosszúság tehát a 12 szótagos, de a 12-es sorok csak a teljes anyag alig több mint egyharmadát teszik ki. A szószünetek a következőképpen alakulnak. Az első szótagtól az utolsó felé haladva (a szószünetet megelőző szótag a sor elejétől számított sorszáma:az előfordulás darabszáma): 1:360, 2:300, 3:302, 4:260, 5:202, 6:350, 7:311, 8:308, 9:289, 10:245, 11:144, 12:60, 13:24, 14:9, 15:0, 16:0. Az utolsó szótagtól az első felé haladva (a szószünetet megelőző szótag a sor végétől számított sorszáma:az előfordulás darabszáma): 1:16, 2:208, 3:281, 4:327, 5:254, 6:471, 7:162, 8:243, 9:291, 10:306, 11:290, 12:169, 13:89, 14:44, 15:15, 16:2. Az áttekintés jól mutatja, hogy Vadainak igaza van, a sorvég felől számított hatodik szótag minden más pozíciónál gyakrabban, 471-szer esik szókezdetre, ezek közül 294 sor olyan tanulságban fordul elő, amelyben a hatodik szótag előtt mind a három sorban szószünet figyelhető meg. A tanulságoknak tehát több mint fele, összesen 98 vers értelmezhető „x+6"-os metrumú szövegként, az „x+n"-es versforma követelményeinek még ennél is több, összesen 126 tanulság – a teljes anyag majdnem 70%-a – felel meg. A hipotézis érvényességét ugyanakkor csökkenti, hogy a Vadai által megfigyelt – önmagában is nagy szabadságot megengedő[57] – tendencia 59 versre, vagyis a korpusz közel harmadára sehogyan sem illik rá.

[57] A 24. mese *Értelme* elvben megfelel az „x+n"-es metrum „x+4"-es változatának („Mit az szilék mondnak, abban légy | foglalatos, / Úgy leszen neked dolgod | használatos, / És te életed mindenkor | állhatatos"), de ez a tagolás inkább a véletlen művének látszik lenni, mivel az első sor szintaktikai alapon egy 6 és egy 7 szótagos részre tagolódik.

Waldapfel és Vadai elméletének közös gyengéje, hogy a Pesti által megvalósított versformát rokontalan megoldásként kénytelenek leírni. A szótagszámláló sorfajták szabálytalan keverése idegen a középlatin költészet gyakorlatától, az a versforma, amelyet Waldapfel leír, tehát még akkor is további magyarázatra szorulna, ha a versforma meghatározása metrikai szempontból elfogadható volna. Vadai elméletével ugyanez a helyzet. Ha Pesti Gábort rokontalan versforma kidolgozójaként láttatjuk, joggal merül fel a kérdés, hogy milyen poétikai hagyományba illeszkedik a szerző eredetiségre törekvő megoldása. A következő összehasonlítás azt igyekszik bemutatni, hogy a 16. század elejéről ismerünk Pesti verseihez jól illeszkedő poétikai – tehát metrikai és műfaji szempontból egyaránt párhuzamként értelmezhető – modelleket, ill. az *Aesopus*-fordítással mindkét szempont alapján párhuzamba állítható művet.

A szórványosan az antik költészetben is előforduló rímes hexameter (leoninus) a 9. századtól válik népszerűvé (Borgan 1993: 687). A sorfaj két leggyakoribb változatában a sorvég vagy a cezúrát megelőző félsor végével, vagy a következő sorvéggel alkot rímpárt. Mivel a 4. század táján a latin nyelv elveszti a hosszú–rövid szótagoppozíció természetes megkülönböztetésének képességét, az időmértékes verselés fokozatosan visszaszorul a tudós, iskolai versírás határai közé. A népszerű költészet e folyamattal párhuzamosan kiépülő, a hangsúlyos és a hangsúlytalan szótagok oppozíciójára épülő versrendszere – számos más sorfaj mellett – a hexameter szerkezetét imitálva is létrehoz egy ahhoz hasonló, de már nem időmértékes verslábakból, hanem hangsúlyos ütemekből építkező, rímes sorfajt, a ritmikus leoninust (Borgan 1993: 526). Az új sorfaj két leggyakoribb rímképlete továbbra is az első és második félsort összekötő belső rím, ill. a sorokat párosával rímeltető végrím. A két megoldás keveredhet. Az első magyar nyelvű leoninusként számon tartott vers, az 1592-es kolozsvári *Cisio* mezőgazdasági segédlete (RPHA 1480) olykor belső rímes (6., 8., 12., 13.), olykor végrímes (4., 16.), de legnagyobbrészt a két rímképletet a rímszavak fonetikai tartalmának ismétlésével egymásba játszó sorokból épül fel (Heltai 1592: M3; Kiadva: RMKT 16, 12: 586):

Vess buzát Egidii, árpát, zabot Benedicti,
Borsót Gregorii, lenczét, ledneket Philippi,
Hagyma magot Ambrosii, az mezö zöldül Tiburtii,
Azomban el io az kakuk, certissimus nuncius veris,
Kendert Vrbani, lent Viti, répamagot Kiliani, 5
Ruffi téli búzát, Assumptionis mes mehet ha tart,
[Pa]lánta magot Viti, vágd le az káposztát Colomanni,
[Ab]don és Sennes fogad aratót, memor esto,
[Húst sóz Lamberti,] kolbászt post festum Martini,
Ludot süs Osvaldi, saitot végy Vincula Petri, 10
Hordoz öllyüt Sixti, meny fürezni Bartholomei,
Fát végy si velis, bizony meg kelletic Michaelis,
Simonis és Iudae, szoktác mondani vae tibi nude,
Szobádot tapaszt Calixti, aszt fücz be Natalis Christi,
Egyél diszno hust Blasii, legy iámbor per circulum anni, 15
Es iól lehet dolgod most és tempore omni.

Az *Aesopous*-fordítás tanulságainak verssorai közül hármat (7/1–2., 149/1.) Waldapfel a leoninus időmérték nélküli, ritmikus változataként értelmez. Waldapfel e három sorra vonatkozó hipotézise valójában minden probléma nélkül kiterjeszthető a korpusz egészére. Eszerint Pesti epigrammái hol a belső rímet és a végrímet egymásba játszó ritmikus leoninusokból épülnek fel (pl. 14. [RPHA 679], Ács [szerk.] 1980: 45 [Pesti 1536: 15_v]):

Jó az kegyelmesség, mert vele az segétsét,
Mint itt a kicsinség lött nagynak menetség,
Mikor az ellenség jelen volt mint inség.[58]

hol váltogatják a kétféle megoldást (7. [RPHA 2008], Ács [szerk.] 1980: 39 [Pesti 1536, 12_v–13_r]):

Történik gyakorta, hogy kinek ember javát akarta,
Attól gonoszt vegyen, mert ez világ ígyen megyen,
Hogy a gonoszságnak benne helye legyen.

[58] Ilyen még: a 149. mese tanulsága (Ács [szerk.] 1980: 165 [Pesti 1536, 73_v–74_r]).

hol pedig – és ez a kiadvány egészére jellemző képlet – a leoninusok kizárólag sorvégi rímet kapnak (pl. 1. [RPHA 16], Ács [szerk.] 1980: 33 [Pesti 1536, 10_r]):

A kakas minden bolond ember leszen,
Ki jó tudománt mint drága kő nem veszen,
No azért a bölcseknél nem keveset teszen.

A hipotézis előnye, hogy a kiadvány verseinek a szótagszám tekintetében szabályos ismétlődést nem mutató, tehát nem szótagszámláló sorait egy Pesti Gábor által biztosan ismert, hasonló metrikai paraméterekkel rendelkező poétikai hagyományon belül, szabályosan ismétlődő struktúraként képes értelmezni.

A dolgozat bevezetésében (0.1.3. fejezet) láttuk, hogy a német párrímes hagyomány a szabályos rímszerkezetet olykor bokorrímes részekkel gazdagítja. E tendencia egyik tipikus példája a hármas rím (Dreireim). A hármas rím önállóan, epigrammaszerűen megjelenő, Pesti Gábor költészetéhez tartalmi tekintetben is közeli példája Hans Sachs állatmeséiben figyelhető meg. A farkas és a bárány Aesopusnak tulajdonított – Pesti gyűjteményében a második helyen szereplő – meséjének (*Fabel des wolffs mit dem lamb*, 1531) háromsoros tanulsága és első tíz sora (Keller [Hrsg.] 1870: 80):[59]

Gewalt der geht gar offt für recht,
Als ir inn diesem beyspiel secht.
Das lamb dem wolff was viel zu schlecht.

[59] Hasonló példák: *Fabel mit der löwin und iren jungen* (Keller [Hrsg.] 1870: 82); *Fabel mit dem frosch und der mausß* (Keller [Hrsg.] 1870: 84); *Fabel* (Keller [Hrsg.] 1870: 92). A hármas rím további típusai Hans Sachs költészetében. Epigramma funkcióban: *Die zwen und sibentzig namen Christi* (Keller [Hrsg.] 1870: 326); *Der Abraham, Lott sampt der opfferung Isaac* (Keller [Hrsg.] 1876: 56–57). Metrikai határjelölő funkcióban: *Romulus und Remus* (Goetze [Hrsg.] 1892: 193, 140); *Tragedi deß fürsten Concerti* (Keller [Hrsg.] 1870: 25); *Fortunatus mit dem wunschseckel* (Keller [Hrsg.] 1879: 187); *Tragedia mit 23 personen, von der strengen lieb herr Tristrant mit der schönen königin Isalden* (Keller [Hrsg.] 1879: 142); *Comedi, der könig Dagobertus* (Keller [Hrsg.] 1879: 88). Elbeszélő költeményben, egy szereplő megszólalását elkülönítendő: *Die drey todten, so Christus aufferwecket hat* (Keller [Hrsg.] 1870: 296, 26–28). Szövegben funkció nélkül: *Kampff-gesprech zwischen Jupiter und Juno* (Keller [Hrsg.] 1870: 29, 2–4).

Ains mals dranck ein wolff und ein lamb
Auß einem pechlein beyde-samb; 5
Der wolff tranck oben auß dem pach,
Das lamb tranck unden; der wolff sprach:
Lamb, du betrübst das wasser mir.
Das gut lamb sprach hinwider schir:
Wie kann ichs wasser trüben dir? 10
Fleust es doch von dir her zu mir!
Der wolf der sprach an alle scham:
Wie fluchst du mir, du zornigs lamb…

A fentiek alapján a következő hipotézist fogalmazhatjuk meg: Pesti Gábor az első magyar nyelven alkotó humanista költő, aki az *Aesopus*-fordítás tanulságaiban a magyar nyelvű epigrammaköltészet formakultúrájának megteremtésére tesz kísérletet.[60] A kísérlet kettős mintát követ. A sorok szintjét meghatározó metrikai réteg a rímes-ritmikus hexameter, a leoninus. Mivel a magyar költészet eszköztárának 1536-ban még nem része az időmértékes versrendszer, az epigramma kötelező versformáját, a disztichont Pesti a hasonló, rímes-ritmikus sorfaj segítségével imitálja. A tanulságok metrikai szerkezetének második, a versegészet meghatározó rétegét a német párrímköltészet adja. A rímes-ritmikus hexameterekből a szerző metrikai értelemben zárt formát igyekszik létrehozni, ezért a német költészet által kidolgozott, a párrímes szerkezet alapegységét, a rímes sorpárt egy zárósorral kiegészítő, háromsoros formát tekinti követendőnek. Hipotézisünk szerint Pesti 185 versének a versegészet meghatározó alapformáját tehát a 115. mese tizennégy sorosra nyúlt tanulságának (RPHA 601) párrímes szerkezete őrzi (Ács [szerk.] 1980: 130 [Pesti 1536: 55_v–56_r]):

[60] Az *Aesopus*-fordítás háromsoros tanulságait Varjas Béla hasonló műfaji környezethez köti. „E versek mintha a latin alkalmi költészetben olyannyira divatos epigrammákra emlékeztetnének, olykor a mesétől függetlenül, önállóan is találó kifejezői egy-egy erkölcsi igazságnak, humanista eszmének." Klaniczay (szerk.) 1964: 298.

Istenek akaratját senki nem tudhatja,
És mit ők akarnak, hátra nem hadhatja,
Azért mit ők adnak, egy aránt szeressük,
Hogy mit nem akarnánk, azt el ne veszessük,
Mert az anyának, törtínik gyakorta, 5
Hogy az fiának, kinek javát inkább akarta,
Az jó halál az olyant ő tőle el vötte,
És az más világra lelkét röpítette.
De nem tudom, miért az anyától illyen módon leszen,
Hogy ez illyen gyermekhez szerelmet nagyot teszen, 10
Talán ugyan csodaképpen meg érzi,
És lelki ösmeret őt arra vezérli,
Hogy az nagy szerelem egyszersmind ahhoz legyen,
És annak utána keservesen búcsút tőle vegyen.

a kötetre jellemző, háromsoros forma e szerkezet zárt, az epigramma műfajához illeszkedő változata. A hipotézis előnye, hogy nemcsak a kiadvány egészét meghatározó, háromsoros alapformát, hanem az ettől való eltéréseket is képes a korszak egy könnyen hozzáférhető poétikai hagyományához kötni.

A hipotézisben megfogalmazott eljárás nem volna teljesen példa nélküli. A Baseli egyetem jogtudósa, Sebastian Brant 1494-ben jelenteti meg *Das Narrenschiff* (Bolondok hajója) című, az előszót nem számítva 112 fejezetből felépülő, fejezetenként jellemzően egy-egy emberi bolondságot megjelenítő verseskötetét (Brant 1494). A fejezetek három részből állnak. A nyitott levélpár bal felső részén, tehát a verzó oldal tetején a tárgyalt bolond tulajdonságainak jellemzően háromsoros összefoglalása áll, ezt az epigrammát a bolond fametszetes képe és egy általában harmincnégy soros, de mindenképp valamelyik következő rektó oldal alján végződő, a bolondságot részleteiben kifejtő párrímes vers követi. Az összefoglaló versek háromsoros alapformájától az első kiadás nyolc esetben tér el, az epigrammák itt négy sorosak, közülük három bokorrímes, öt párrímes.[61] Brant műve a századforduló legnépszerűbb olvasmányai közé tartozik, 1536-ig számos (részben kalóz-) kiadása jelenik meg, a latin fordítást (Brant

[61] Bokorrímesek: Brant 1494: 99_r, 153_r, 146_r; párrímesek: Uo., 112_v, 128_r, 129_r, 151_r, 155_r.

1497) rövid időn belül francia, angol és holland követi.[62] Az első fejezet tanulsága és az epigramma latin fordítása (Brant 1494: 4_v, Brant 1497: $B2_v$):

Den vordantz hat man mir gelan
Dann ich on nutz vil bücher han
Die ich nit lyß, vnd nyt verstan

Inter precipuos pars est mihi reddita stultos
  Prima: rego docili fastaq[ue] vela manu.
En ego possideo multos, quos raro libellos
  Perlego: tum lectos negligo: nec sapio.

Brant és Pesti kötete több szempontból is párhuzamba állítható. Pesti Gábor *Aesopus*-fordításának forrását Waldapfel József azonosította. Az előszó hivatkozásából kiindulva – amely a fordítás alapjául szolgáló munkát „a legkiválóbb szerzők igen gazdag gyűjteményéből kiválasztott és nagy tudású férfiaktól újabban sorrendbe állított" (Ács

[62] Német nyelvű kiadások (1536-ig, a teljesség igényével): Peter Wagner, Nürnberg, 1494 (GW 5042); Michael Greyff, Reutlingen, 1494 (GW 5043); Michael Greyff, Reutlingen, 1494 (GW 5044); Johann Schönsperger, Augsburg, 1494 (GW 5045); Johann Grüninger, Strassburg, 1494 (GW 5048); Johann Grüninger, Strassburg, 1494 [1496?] (GW 5050); Johann Bergmann, Basel, 1495 (GW 5046); Johann Schönsperger, Augsburg, 1495 (GW 5049); Hans van Ghetelen, Lübeck, 1497, niederdeutsch (GW 5053); Johann Grüninger, Strassburg, 1497 (GW 5051); Johann Schönsperger, Augsburg, 1498 (GW 5052). Johann Bergmann, Basel, 1499 (GW 5047); Nikolaus Lamperter, Basel, 1506 (VD16 B 7065); Nikolaus Lamperter, Basel, 1509 (VD16 B 7066); Matthias Hopfuff, Straßburg, 1512 (VD16 B 7067); Ludwig Dietz, Rostock, 1519 (niederdeutsch, VD16 B 7077). Latin nyelvű kiadások (1500-ig a teljesség igényével): Johann Bergmann, Basel, 1497 (GW 5054); Johann Bergmann [Georg Stuchs?], Basel [Nürnberg?] (GW 5055); Johann Schönsperger, Augsburg, 1497 (GW 5056); Johann Grüninger, Strassburg, 1497 (GW 5057); Johann Bergmann, Basel, 1499 (GW 5061); Johann Bergmann, Basel, 1498 (GW 5062); Jacques Sacon, Lyon, 1488 [1498?] (GW 5063); Geoffroi de Marnef, Paris, 1498/1499 (GW 5064); Nikolaus Lamperter, Basel, 1506 (VD16 B 7078); Nikolaus Lamperter, Basel, 1507 (VD16 B 7079). Francia nyelvű kiadások: Geoffroi de Marnef, Johann Philippi, Paris, 1497 (GW 5058); Guillaume Balsarin, Lyon, 1498 (GW 5059); Guillaume Balsarin, Lyon, 1499 (GW 5060); Geoffroi de Marnef [André Bocard?], Paris, 1499/1500 (GW 5065). Angol nyelvű kiadások: Richard Pynson, London, 1509 (Classe [ed.] 2000: 178); Wynkyn de Worde, London, 1509 (*Uo.*). Holland nyelvű kiadás: Guy Marchant, Paris, 1500 (GW 5066). Igaz ugyan, hogy a könyv ismerete a magyar királyság területén csak a 17. század elejétől mutatható ki (az első általam ismert adat: Eisenstadt, 1619 [Grüll et al. (Hrsg.) 1996: 186]), de a bécsi humanisták körében a mű jóval korábban ismert kellett hogy legyen (vö.: pl. Zsámboky könyvtárának latin nyelvű példányával: Gulyás [szerk.] 1941: No. 753. Újra kiadva: Monok [szerk.] 1992: 209).

[szerk.] 1980: 7) gyűjteményként határozza meg – Pesti forrásszövegét Waldapfel valamelyik az 1530-as évek elején megjelenő, a leuveni klasszikafilológus, Martin Dorpius előszavával hagyományozódó nürnbergi kiadásban találta meg (Waldapfel 1935: 14–20). A kiadástípus nem titkolt célja a középkor nyelvi és szemléletbeli tévedéseinek kigyomlálása, és az antik mesehagyomány rekonstruálása. Az előszó szerzője külön kitér arra, hogy a kiadvány – a középkori hagyománnyal szembefordulva – nem parasztos versekben (carmine subrustice), hanem az antik hagyományt hűen tolmácsoló prózában (prosa oratione) teszi hozzáférhetővé a fabulákat.[63] Mivel Pesti választása – a magyar fordítás előszavának tanúsága szerint – tudatos, és mivel a latin szöveget hűen, a humanista stíluseszménynek megfelelő, dísztelen prózában fordítja, Pesti munkáját az irodalomtörténet az első magyar nyelvű, antik mintát követő, humanista verseskötetként tartja számon (Horváth I. 2007: 236–249).

Ulrich Gaier számos adattal igazolja, hogy a kortárs humanisták Sebastian Brant személyében az első német nyelven alkotó humanista költőt, az antik szatíra műfaji hagyományának népnyelvű művelőjét tisztelték. Művét Brant maga is szatíraként határozza meg, amikor Erasmus tiszteletére írt köszöntőversében *A balgaság dicséretét* és saját munkáját azonos műfajú, csak tematikai különbségeket mutató szövegekként értelmezi.[64] Jacob Wimpfeling (1450–1528) a *Narrenschiff* fejezeteit német nyelvű szatíráknak nevezi („Sebastianus Brant […] sathyras germanica lingua scirpsit"), és a kiadványt iskolai használatra ajánlja. Johannes Trithemius (1462–1516) Brantot a komédia antik műfaját népnyelven művelő Dantéhoz hasonlítja. A kiadvány címét bírálva megjegyzik, hogy nem annyira bolondok könyvének, mint inkább *Isteni szatírá*nak kellene nevezni a művet („ut non iure stultorum librum, sed divinam potius satyram opus illud appellasset"). Brant tanítványa, a munkát latinra fordító Jacob Locher (1471–1528) ugyanezt a véleményt képviseli, szerinte a szerző újszerűsége miatt választotta a jelenlegi címet („potuisset praesens hic noster libellus,

[63] „Ausus sum […] fabellas Aesopicas rursus emittere, non carmine quidem illas subrustice scriptas, sed prosa oratione nimis quam lepide concinnatas." Idézi: Waldapfel 1935: 58.

[64] Míg a Narrenschiff a közönséges bolondokat (vulgares stultos) mutatja be, addig Erasmus műve az egyház és az állam magas rangú rétegeit teszi gúny tárgyává (Gaier 1968: 268).

non inconcinne satyra nuncupari: sed auctorem nouitas tituli delectavit").[65] Mindez azért fontos, mert igaz ugyan, hogy a szatirikus hajlam a késő középkort is jellemzi, a Brant művét szatíraként értelmező kortársak mégsem ezzel, hanem egyértelműen az antik hagyománnyal hozzák összefüggésbe a *Narrenschiff*et. Locher a nagy antik szatirikusokra – Luciliusra, Horatiusra, Persiusra és Juvenalisra – hivatkozik, a *Narrenschiff* mintáját követő, a bolond nők témáját feldolgozó munkájának előszavában Jodocus Badius (1462–1535) ugyanezt a kapcsolatot hangsúlyozza, amikor Persius Horatiusra vonatkozó szavaival jellemzi Brantot (Gaier 1968: 267). Azt, hogy a művet a kortársak az antik hagyománnyal hozták összefüggésbe, egy további tény is valószínűvé teszi. Míg a latin munkák népnyelvre fordítása gyakori, addig az eredetileg népnyelven létrejött művek latinra való átültetése ritkább jelenség. Az a tény, hogy a *Narrenschiff* esetében népnyelven készült munka válik – röviddel utóbb – a tudós irodalom részévé, azt mutatja, hogy a mű természetes közege itt keresendő (Gaier 1968: 267).

Brant és Pesti működésének másik lehetséges párhuzamát a két szerző a német, ill. a magyar verselési hagyományban betöltött szerepe adhatja. Pesti háromsoros verseinek metrikai szerkezetét Waldapfel a „magyar nép" ritmusérzékéhez való igazodás igényével magyarázza. „Nem lehet kétséges – írja –, mily céllal foglalta Pesti a tanulságokat rigmusokba. […] Más célja nem lehetett, mint az, hogy könyvecskéjét kedvesebbé tegye a magyar nép szemében. Tudatában kellett tehát lennie annak, hogy a rímes versikékre szívesen hallgat a nép s csak olyan versekkel állhatott elő, amelyek ritmikája lényegében azonos vagy legalább rokon azokkal, amelyeket a nép ismer" (Waldapfel 1935: 58). Waldapfel hipotézisét ugyanakkor cáfolni látszik az a tény, hogy az *Aesopus*-fordítás tanulságai nem válnak népszerűvé (az RPHA nyilvántartása szerint a 17. század végéig senki sem akad, aki a 185 epigramma közül legalább egyet lemásolásra érdemesnek találna), ill. az, hogy hasonló metrikai adottságokkal rendelkező ver-

[65] A cím Gaier szerint valóban félrevezető, mivel a hajó aligha értelmezhető a művet összefogó narratív allegóriaként, a *Narrenschiff* egységét – a szatírákra jellemző módon – sokkal inkább a beszélő folyamatosan érzékelhető jelenléte teremti meg (Gaier 1968: 266–268).

sek a 16. század végéig csak elvétve fordulnak elő.[66] Az epigrammák utóéletének beszédes hiánya – éppen ellenkezőleg – arra enged következtetni, hogy a tanulságok kevéssé illeszkedtek a kortárs befogadók megszokásaihoz, amit legkönnyebben a versforma egyediségével magyarázhatunk. Ha Pesti Gábort a népnyelvű epigrammaköltészet formakultúrájának megteremtésén fáradozó humanista költőként értelmezzük, ez az elszigeteltség a korszak magyar verstörténete felől könnyen érthetővé válik. Az Aesopus-kiadás megjelenését, tehát az 1536-os évet megelőző időszakból az RPHA nyilvántartása szerint mindössze négy az időmértékes verseléssel kapcsolatba hozható szöveg maradt fenn. A Laskói Demeter által lejegyzett, 1433 előtt keletkezett ima a latin eredeti rímes–időmértékes hexametereit rímtelen, szabad szótagszámú és ritmikai szerkezetű sorokkal adja vissza, a verses jelleget tipográfiai megoldások (sortördelés, nagybetűs sorkezdet), ill. a sorok a hexametert imitáló hossza és arányai erősítik (RPHA 3216, Holl 1984: 3–23).[67]

Ugyanilyen eredeti minden metrikai és tipográfiai kötöttséget nélkülöző fordítása marad fenn a Kaposmérei Mérey család a *Jaksics Demeter veszedelméről* szóló éneket is megőrző, a 15–16. század fordulóján keletkezett jegyzőkönyvében.[68] A *Döbrentei-kódex* (1508) időmértékes rendezettséget nem mutató *Argumentumos vers*e a disztichon verslábait optikailag igyekszik elkülöníteni egymástól, amikor a verslába-

---

[66] Ilyen a zay-ugróci levéltár epigrammája (ld.: 1.3. fejezet) és ilyen Armbrust Kristóf említett (vö.: 21. lábjegyzet) gúnyverse (*Írnak vala ezerötszázötven esztendőben,* RPHA 591).

[67] A latin eredeti és magyar fordítása (Holl 1984: 16–17):

Corpus ave Domini, salus et reparatio mundi,
Salve sancta caro, te nunc indignus adoro,
Ut me digneris in tempore pascere mortis.
O panis vive, confer mihi gaudia vitae,
Per te mundetur mens, sensus purificetur.

Oh ystenek teste ydesegh ez vilagnak otalma
O tisteletes test ma tegedet miltathlan ymadlak
hug engwmeth meltas halalomnak ydeyn eltethny
Oh elethnek kenere ag ennekem ewrek hereneth ['örömet']
Teged kerlek es wzunlak lelkemeth testemmel tiztohad

[68] RPHA 1099. Kiadva: RMKT 16, 1²: 96. A latin eredeti és magyar fordítása:

O crux condigna super omnia ligna Benigna
tu me asigna ne moriar morte maligna.
O Dycheo kegelmes melthosagos keresth

kat imitálni hivatott ütemek közül a páratlan sorszámúakat piros, a párosakat fekete tintával írja.[69] A *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* (1521) egyetlen soros Lucanus-fordítása – végre – mintha tényleg időmértékes rendezettséget mutatna.[70] Az áttekintés alapján világossá válik, amit eddig is tudtunk: az *Aesopus*-fordítás megjelenésének évében a magyar költészet eszköztárának még nem része az időmértékes versrendszer, azt öt évvel később majd a következő erazmista, Sylvester János fedezi fel. A hipotézisként megfogalmazott kísérlet eszerint – egyrészt – a korabeli magyar verselési hagyományoktól idegen megoldás, amely – másrészt – alig néhány év leforgása alatt elavulttá válik.

Érdekes megfigyelni, hogy Brant verstörténeti szerepe sok hasonlóságot mutat. Az első német nyelven alkotó humanista – Gaier által rekonstruált – portréja felől válik érthetővé a Brant verstechnikai újítását horatiusi jelentőséggel felruházó,[71] erősen túlzó kortársi értékelés. Ulrich von Hutten 1510-es, a német humanistákat köszöntő versének *(Ad Poetas Germanos)* 219–224. sorában metrikai újítóként ünnepli Brantot, aki a népnyelvű szavakat (barbara verba) kötött mértékű verslábakba (in numeros ligatos) rendezve új törvényt (nova lex) adott a német költészetnek (Böcking [Hrsg.] 1862: 78–79):

Branthus ab iis paulum semotus considet oris,
  Qui Germana nova carmina lege fecit, 220
Barbaraque in numeros compellit verba ligatos,
  Edit et ingenio carmina facta novo:
Pulchre illi latum classis deducta per aequor
  Convehit insipidos quolibet orbe viros.

---

ki menden fanal vagh nemesb:
the engem meg segez
hog ne haliach gonoz halallal.

[69] RPHA 1376. Kiadva: RMKT 16, 1²: 118; Abaffy–T. Szabó (szerk.) 1995: 128_v. A kurzív szedés a piros, a verzális a fekete színre utal.

Testben | elmeben | *halalra* | itiletre | *istennek* | iöveti
ez negy | adventi | | *evangel-* | ivmba | *vagyon.*

[70] RPHA 881. Kiadva: Korompay et al. (szerk.) 1985: 24_r:

Mel nagy volt roma: az ő romlasa yelenty

[71] „Dicar […], princeps Aeolium carmen ad Italos / deduxisse modos" (Horatius, *Carmina* III, 30, 10–14).

A német szakirodalom egyetért abban, hogy a Hutten által „új törvény”-ként ünnepelt megoldás alatt a jambikus lejtés népnyelven való meghonosítására tett kísérletet kell érteni. Az előszó és az első negyven fejezet 2036 sorát elemezve Andreas Heusler ugyanakkor csak 233 (11,5%) jambikus lejtésűként értelmezhető sort talál, nem csoda tehát, hogy megoldását már a közvetlen utókor sem tartotta kielégítőnek (Heusler 1925–1929: III, 49–51; Breuer 1991: 154–161).

A fenti eredmények a következőképpen foglalhatók össze. Az *Aesopus*-fordítás 185 verse kevéssé illeszkedik a 16. század magyar nyelvű versanyagának metrikai hagyományaihoz. A jelenség magyarázatára eddig két elmélet született. Ezek legfőbb gyengéje, hogy 1) a feltételezett versformák nem mutatnak szabályos ismétlődést, 2) hogy a vizsgált metrikai szerkezetet mindkét elmélet rokontalan megoldásként kénytelen leírni. A most megfogalmazott hipotézis Pesti Gábort humanista költőként láttatja, aki a mesék tanulságában a magyar nyelvű epigrammaköltészet formakultúrájának megteremtésén fáradozik. Megoldása kettős mintát követ. A sorok rímes-ritmikus hexameterek (ezzel magyarázható a sorok hossza, a kötetlen szótagszám és az olykor megfigyelhető belső rím), a versegész német mintájú hármas rím. A hipotézis előnye, 1) hogy a feltételezett metrum szabályos ismétlődést mutat, 2) hogy megszünteti a versforma nyomasztó rokontalanságát. A hipotézist erősíteni látszik, hogy Sebastian Brant munkásságában, ill. *Narrenschiff* című kötetében mintha a Pesti által imitált minta is azonosítható volna: 1) Ahogyan a kortársak szemében Sebastian Brant az első német nyelven alkotó humanista költő, úgy Pesti Gábor fordítása a magyar nyelvű irodalom első, humanista szerző által kiadott verseskötete. 2) Miként Brant a német nyelvű időmértékes verselés meghonosítójaként vonult be a kortársi köztudatba, úgy Pesti versei is értelmezhetőek az időmértékes versrendszer népnyelvű imitációjára tett kísérletként. A 16. század elején eszerint könnyen hozzáférhető volt a Pesti kiadványában felismerni vélt metrikai és műfaji konstrukcióhoz nagyon hasonló megoldással dolgozó poétikai modell.

1.4.2. Hunyadi László epitáfiuma

A verset az idősebbik Michael Peterle, prágai nyomdász nyomdájában (1570–1588) készült egyleveles nyomtatvány őrizte meg (RMNy 445). A 36×28 centiméteres kiadvány négyötödét Hunyadi László fametszetes képe foglalja el, e fölött a nyomtatvány címe *(AZ TEKYLETES IFFYVVNAK, HVNYADI LAZLONAK, HVNYADI IANOS EOREGBIK FIANAK KEPE.)*, alatta a három hasábra tördelt, tizennyolc soros vers (*Atyámnak szerelme házához nagy vala*, RPHA 112), végül az impresszum olvasható.

A nyomtatványt Laziczius Gyula közölte a prágai strahovi kolostor ún. Dobrzensky-gyűjteményéből (Laziczius 1931), kritikai kiadása az RMKT 16. századi sorozatának Ács Pál szerkesztette, 11. kötetében jelent meg (RMKT 16, 11: 385–386). Mivel Ács a mondathatárok önkényes megváltoztatásával strófákra tördeli a szöveget, nem az ő, hanem Laziczius közlését követem (Laziczius 1931: 70).

Attyamnak zerelme hazahoz nagy wala,
  Orzagnak gondwiselése rea zala,
Kimiat ellene sok iregyseg tamada,
  De ellensege neky nem arthata.
Halala vtan en reamés *támadának*
  Ellensegym; elwezteny akaranak,
VVegre bozzwmat enis ky teoltettem,
  Ky eolny akart, azt en meg eoltem.
Orzagwl ezt az dolgot mind dychérek,
  Hogy haborwsagrwl sok iambor mentetnék,
De az kyraly semmikeppen nem twrheté,
  Engemet ereos fogsagba tétete,
Bwntetny siete chelekedetemet,
  Artatlanwl weteté feyemet.
Nem neze hywsegemet, iamborságomat,
  Sem tetetes zep iffiwsagomat,
Zépségemért bodognak yakron mondottak,
  De az iregyseg artot sok iambornak.

A tíz–tizenhárom szótagos, szintaktikailag olykor nyitott *(kurzív)* sorokból építkező vers Hunyadi László életének rövid, egyes szám első

személyű összefoglalása. A vers műfaját Ács fiktív epitáfiumként határozza meg (RMKT 16, 11: 517), ez a besorolás annyival egészíthető ki, hogy a nyomtatvány tágabb műfaji kontextusa a 16–17. században népszerű humanista portré.

Az ókor híres embereit bemutató első arcképgyűjtemény (Fulvio 1517) megjelenésétől kezdve számtalan e műfajba tartozó kiadvány lát napvilágot. Két nagyobb csoportjuk különböztethető meg. Az egyik a jelen és a múlt különböző rangú hírességeinek portréját, a másik a római és német-római császárok általában érme alakú arcképét adja közre (Pelc 2002: 3). Kép és szöveg viszonya alapján további három típus különíthető el. Az első típusban az arckép a terjedelmes, prózai formájú életrajz vizuális kiegészítése. A második típusba tartozó kiadványokban a képet rövidebb prózai (életrajz) vagy verses formájú szöveg követi. Az ilyen típusú, epigrammás arcképgyűjtemények a humanisták körében nagy népszerűségnek örvendtek. Ezekkel szemben a harmadik típus kiadványai az ábrázolt személy azonosításához elengedhetetlen, a kép részeként közölt feliratot leszámítva semmilyen szöveget nem csatoltak a portréhoz (Pelc 2002: 22–23). Az arcképgyűjtemények mellett a portré másik megjelenési formája az egyleveles nyomtatvány volt, ezeket a tulajdonos elküldhette barátainak, esetleg beragaszthatta, beköttethette műveinek egyes példányaiba. Az egyleveles humanista portré magyar vonatkozású példája Matthaeus Dresser lipcsei egyetemi tanár 1585-ben, Wittenbergben, az ott tanuló Károlyi András latin epigrammájával megjelent arcképe (Szabó 2010: 557–558).

A Hunyadi Lászlóról kiadott nyomtatvány ezeknek a humanista plakátoknak a családjába tartozik. Az egyetlen szembetűnő különbség éppen verstörténeti jellegű: míg a latin nyomtatványok szövegei jellemzően disztichonban íródtak, addig a magyar vers tipográfiailag ugyan a disztichonra emlékeztető, de nem időmértékes, hanem páros rímelésű, többé-kevésbé szabad szótagszámú, szintaktikailag olykor nyitott sorokat használ.

Ha megvizsgáljuk a vers szűkebb műfaji környezetét, a 15–17. századi, magyar vonatkozású epitáfium-költészetet, a következőt látjuk. Az RPHA nyilvántartása szerint a vizsgált Hunyadi-epitáfiumon kívül a 16. század végéig nem találunk magyar nyelvű, verses formájú, valós vagy fiktív sírfeliratot. A hasonló, magyar vonat-

kozású szövegek (Janus Pannonius, Garázda Péter vagy Lászai János gyulafehérvári főesperes epitáfiuma *[Magyi-kódex]*) latin nyelvűek, formájukat tekintve disztichonok. A 17. századra a helyzet megváltozik. A latin nyelvű szövegek mellett elterjedté válik a magyar nyelvű epitáfium-költészet is, a század végéig számos hasonló műfajú szöveget ismerünk.[72] Ezek egy része strófikus, bokorrímes, metszettel tagolt sorokból építkezik, más része viszont Hunyadi László vizsgált epitáfiumához hasonló metrikai paraméterekkel rendelkezik (vö.: RMKT 17, 2: No. 24, 29; RMKT 17, 8: No. 15/c, 43; RMKT 17, 9: No. 94, 95).

Az első német szerzőtől származó emblémáskönyv, Mattheus Holtzwart 1581-ben, Strasbourgban megjelent, *Emblematum Tyrocinia…* c. munkája az emblémákhoz kétnyelvű, latin–német magyarázó szövegeket illeszt (Holtzwart 1581). A kiadvány hetvenegy emblémát tartalmaz, ezt – külön címlappal elválasztva – az első tizenkét német király, ill. fejedelem képe követi (Holtzwart 1581: $K9_r$). A Vénusz meztelen ábrázolásának okát tárgyaló *(Cur Venus nuda pingatur)* LVI. embléma latin verse adoniszi sorokat használ:

Quaeruis, unde
Pingere mos sit
Cyprida nudam,
Dicere promtum est:
Quod sibi fisos 5
Saepe remittat
Vestibus orbos:
Vel quod amantes
Mentis egeni
Sint, hebetesq[ue]. 10

a megfelelő német versben *(Warum[m] man Frau Venus Nackend male)* a latin sorfajt a szerző párrímes, négy szótagos sorokkal adja vissza:

[72] A következő áttekintés a Szentirmai Dóra szerkesztette, a 17. századi halotti költészetet feldolgozó adatbázis adatain alapul (Szentirmai [szerk.] 2001). Az adatbázis – a 2.3. fejezet tanúsága szerint – a 17. század végéig 23 magyar nyelvű sírverset talál.

Du fragst warum[m]
Vnd wie es kum
Das Venus werd
Nackend auff Erd
Mehr theils gemalt? 5
Dise gestalt
Hat es damit
Das sie heym schickt
Ir Nachvolger
Gantz nackend lehr 10
An Hab vnd Gut /
Oder der mut
Des Bulers sei
Voll fantasei /
Gantz blosz von witz 15
Niemand nichts nütz.

A következő, LVII. embléma *(Cur Venus Vvlcano nupserit)* szaphikus strófákban írt latin magyarázatát a német *(Warum[m] Venus Vulcanum zum Mann genommen)* három nyolc szótagos és egy négy szótagos, párrímes sorral fordítja (első versszak [Holtzwart 1581: $H8_v$–J_v]):

Dic Hymen, pulchram Venerem fabro cur
Nuptui olim Prisca locauit aetas,
Atq[ue] Vulcani nigricantis aedes
Fecit inire?

O Hymen / du vil schöner Knab
Warum[m] doch Venus gheuraht hab
Zu Vulcano das sag du mir /
Ist mein begir.

A kiadvány második részének első képe Tuiscont (a Tacitusnál [*Germania* 2,2] Tuisto névvel szereplő germán istent), minden germánok atyját ábrázolja, ezt – mint a legtöbb portrét – tizenkét latin nyelvű hexameter, majd a latin szöveg német fordítása, tizenkét rímes sorpár követi (Holtzwart 1581: $M3_{r–v}$).

Ascenam primumq[e]; canam, quem nomine Tuiscon,
Appelant alij, Gomeri filius ipse.
Quem post exactas mundi peperisse pruinas
Iapheto Vxorem sacri docuere libelli…

Ascenas den man nennet Tuiscon,
  Derselbig war des Gomers Son
Den Japhet nach der Sündflus gbar,
  Wie solchs die Schrifft bezeuget klar…

Holtzwart versforma-imitációs gyakorlata eszerint úgy foglalható össze, hogy hosszú (nyolc szótagnál hosszabb) sort hosszú (nyolc-kilenc szótagos), rövid sort fele olyan hosszú (négy szótagos) sorral ad vissza, a latin időmértéket pedig a német szöveg páros rímei helyettesítik. A Holtzwart emblémáskönyvében megjelenő portrék, ill. a hozzájuk tartozó német versek a Hunyadi Lászlót bemutató nyomtatvány meglehetősen pontos műfaji és formai párhuzamát adják. A portrék mindkét esetben történelmi személyeket, ezen belül uralkodókat, ill. – Hunyadi esetében – uralkodásra született embert mutat be. A képhez tartozó, népnyelvű magyarázat itt is, ott is nagyon hasonló metrikai paraméterekkel rendelkezik (metszet nélküli, párrímes sorok, többé-kevésbé szabad szótagszám).

2. Dráma

A 16. század végéig fennmaradt kilenc drámaszöveg (Latzkovits 2007: 250) egy kivétellel (*Segesvári töredék,* RPHA 1098) prózai formájú. Poétikai mintájukat Pirnát Antal a későantik grammatikus, Aelius Donatus a 16. század folyamán Magyarországon tananyagként használt Terentius-kommentárjában, ill. egy ezzel együtt hagyományozódó, Euanthius neve alatt fennmaradt műfajelméleti traktátusban azonosította (Pirnát 1969: 529–531). Pirnát megközelítésével szemben, aki a magyar nyelvű reneszánsz drámákat poétikailag homogén korpuszként írta le, ma úgy tűnik, hogy voltak szerzők, akik tájékozottsága a gimnáziumi tananyag határait messze meghaladta. „Annyiban azonban – fogalmaz Latzkovits – mégiscsak igaza volt Pirnátnak, hogy a Donatusból, Euanthiusból levonható drámaszerkesztési szabályok érvényesítésére szerzőink esetenként láthatóan törekszenek" (Latzkovits 2007: 251).

2.1. *Segesvári töredék*[73]

Az *Ő bolondságot kezd indítani* (RPHA 1098) incipitű, töredékesen fennmaradt drámát Jakó Zsigmond áztatta ki a segesvári könyvtár egyik kötetének bőrkötéséből (Jakó 1965). A nyolclapnyi töredék – a következő lapon megismétlődő őrszavakat, továbbá az ívjelzéseket nem számítva – 211 teljes sort és a 212. sor őrszavát őrizte meg, ebből 180-at a dráma verses sorai, 32-t a szereplők megszólalásait elkülönítő nevek, ill. a felvonás- vagy jelenetcímek tesznek ki. A nyomtatás helyét – elsősorban nyomdatörténeti érvek segítségével – Jakó határozta meg. Eszerint a töredékesen fennmaradt munka a szebeni sajtó terméke, és 1575 végén vagy 1576 elején készülhetett (Jakó 1965: 319).

A dráma a három ifjú tüzes kemencébe vettetésének (Dán 3,1–30) történetét dolgozza fel, a megmaradt töredék az első felvonás második jelenetével kezdődik és a második felvonás első jelenetének kezdetével ér véget (Jakó 1965: 320). Egy metrikai értelemben jellemző szövegrészlet (Jakó 1965: 321–322):

---

73 A fejezet első változatának kritikus átolvasását Latzkovits Miklósnak köszönöm.

VENUS Barlangyunkba mi be mennyunc
Mert czac ez három *ßemélyec* 95
Elhittetic œc az tœbbit is.
SATHAN Bar el hid ez az én panaßßom is
Ha kœrmemben bennec egy meg akat
En oly igen vęle mulatoc
Œtet kœpelezem, moſdogatom annyéra 100
Mint ha Feredœben œ ilt volna. […]
KIRÁLY Wr Iſten mennyekben
Moſt teneket tekeleteſſen
Egy Aranyképet fel allatt**oc**
Mellynec által én diczirtetl**ec** 105
Az vraſágoc mihelt el iœn**ec**
Gyorſan el vegeßni hagyom neki**ec**
Nemellyec imar el iœtten**ec**…

A szöveg egészét páros rímszerkezet jellemzi, de viszonylag gyakori a rím elmaradása (a 179 értelmezhető sorból kb. 29 ilyen) és a bokorrím **(félkövér)**. A jellemzően szintaktikailag is határolt sorok szótagszáma 6–14 között ingadozik, olykor előfordul soráthajlás *(kurzív)*.

A töredék verses formája sok fejtörést okozott a szöveget értelmező kutatóknak. Idézett tanulmányában Pirnát joggal emeli ki, hogy a „humanista drámaelmélet számára mérvadó klasszikus komédiák és tragédiák kivétel nélkül mind versesek", aminek következtében a 16. század népnyelvű irodalmai („Dalmáciától Angliáig, Lengyelországtól Spanyolországig") is ezt tartják az „irodalmilag igényesebb" változatnak. A nemzetközi tendenciával szemben a korabeli magyar drámairodalom fennmaradt emlékei, láttuk, prózai munkák, az egyetlen kivételt a *Segesvári töredék* képezi, ezért a szöveget Pirnát a magyar irodalomban „kísértetiesen elszigetelt" jelenségként írja le, sem azt nem tartja valószínűnek, hogy „szélesebb körben kialakult hagyományhoz" kapcsolódott, sem azt, hogy iskolát teremthetett volna. A barokk kor meginduló verses drámaköltészete a „drámai versforma" kidolgozásában egészen más irányba tájékozódik, ezek a kísérletek minden esetben szabályosan rímelő, strófikus formákat eredményeznek. A nem strófikus felépítésű, szabálytalan szótagszámú, olykor párrímes, olykor több sort is egyazon rímmel összekötő, olykor viszont rímtelen töredék metrikai szempontból ezekkel tehát nehezen

hozható összefüggésbe (Pirnát 1969: 534–536).

A felvonások szerkezete, ill. a második cselekményrész elkülönítése („Következik Epistasis Fabulaia.") ugyanakkor világossá teszi, hogy a dráma szerzője rendelkezett valamiféle – legalább alapfokú – humanista műveltséggel. „Ha ilyen tudatos ambíciók vezették – teszi fel a kérdést Pirnát – miért nem tudott legalább nagyjából egyenlő hosszúságú sorokat és valamivel következetesebben elhelyezett rímeket is egybeszerkeszteni? Vagy miért írt verset, ha ennyi nyelvi leleménnyel sem rendelkezett, hiszen magyarul ezt a műfaji hagyomány nem kívánta meg?" A válasz Pirnát szerint az, hogy a szerző a „zenétől s a strófikus szerkezettől független drámai szövegvers" formájának kidolgozására tett kísérletet, ez azonban „meghaladta képességeit" (Pirnát 1969: 534–536). Pirnát értelmezése szerint a *Segesvári töredék* ismeretlen szerzője tehát újító, aki a korabeli magyar irodalom hiányzó drámai versformáját mintegy a semmiből igyekezett megteremteni, de olyan újító, akinek a kitűzött cél eléréséhez nem volt elég tehetsége. Az ő értelmezését átvéve Latzkovits is a magyar drámai versforma megteremtésére tett korai kísérletről beszél, külön kiemelve, hogy a szerző által alkalmazott „verselési metódus teljesen idegen a korban szokásos versszerkesztői eljárásoktól" (Latzkovits 2007: 259).

A középkori misztériumjátékokat (Geistlichen Spiele) nem számítva német nyelvterületen *A gazdag és Lázár* (Luk 16,19–31) példázatának egy 1529-es, zürichi feldolgozásával veszi kezdetét a bibliai tárgyú drámák hagyománya. Míg a középkori színjátszás inkább Jézus életére és szenvedéstörténetére koncentrált, addig a 16. század második harmadától – elsősorban a protestáns drámaírók – az ószövetség történeteit, kevésbé jellemző módon pedig az újszövetség példázatait kezdik feldolgozni. Ennek a változásnak az oka az, hogy Luther vélekedése szerint Jézus passiótörténete nem színpadi téma, mivel a tragikum mellett a könnyelmű feldolgozásból fakadó durva komikum útszéli hatást keltene (Michael 1984: 45, 51). Luther felfogásának következtében egyre-másra jelennek meg a hasonló tárgyú drámák: *Verlorene Sohn* (pl. Burkhard Waldis), *Joseph* (pl. Joachim Greff, Thiebold Gart, Hans von Rüte, Jacob Ruoff), *Susanna* (Sixt Birck, Paul Rebhun), *Judith* (Joachim Greff), *Judas Iscariotes* (Thomas Naogeorgus), *Esther* (Valentin Voith, Andreas Pfeilschmidt), *Isaac* (Hans Tirolf), *Da-*

vid und Goliath (Hans Tirolf, Hans von Rüte), *Tobias* (Johannes Ackermann), *Hiob* (Jakob Ruoff, Johan Narhamer), *Gedeon* (Hans von Rüte), *Noe* (Hans von Rüte) stb.

A német nyelvű protestáns bibliai színdarabok mindig párrímesek, általában hímrím esetén nyolc, nőrím esetén kilenc szótagos sorokból épülnek fel, de kötetlen szótagszámú megoldásra is van példa.[74] Mindjárt ilyen az első fennmaradt ószövetségi tárgyú darab, Joachim Greff József-drámája (Greff 1534). A rímek meglehetősen esetlenek, a sorok szótagszáma 6–10 között ingadozik (Michael 1984: 54). A hasonló példák mellet a magyar szöveg verseléséhez legközelebb Hans Salat (1489–1561) *Judith* című, töredékesen fennmaradt drámája áll. A 345 soros töredék sorainak szótagszáma 6–17 szótag között ingadozik, az egész szöveget meghatározó párrímeket olykor bokorrímes **(félkövér)** részek váltják fel, a sorokat néha soráthajlás *(kurzív)* köti össze. A szöveg 25–38. sora (Levinger [ed.] 1937: 577):

Nun diser nabochodonosor hett jm fiergenommen 25
den vmkraisz der welt zu überkumen
schicktt botten zu herren vnd stetten
ob sy jm vnderdenig sein wetten
dz selbig hand sy nit get**an**
sondern die botten on er haim *gl**an*** 30
Ziechen, vnd dem künig sagen **an**
sy wöllen jnn nit fier oberkait h**an**
ob welchem der künig zu zorn ward bewegt
das er sienen walttigen den handel fierlegt
vnd thett mit jnen zu ratt gon 35
wie er sy woltt strafen lan
alsz nun jnen allen
sein mainung thett gefallen…

[74] A kizárólag a szótagszámlálásra és a párrímre alapozott versforma mellett az antik drámai sorfajták imitációjára is történik kísérlet, ez azonban elszigetelt jelenség marad. Paul Rebhun, a sorok szótagszámát az antik sorfajták szótagszámához igazítva, az időmértékes verselést az értelmi hangsúlyok szabályos elhelyezésével utánozza (Rebhun 1536). Rebhun kísérlete talán az első tudományos igényű, metrikailag helyreállított Terentius-kiadással (Melanchthon [ed.] 1516) hozható összefüggésbe. A kísérlet elszigeteltségét ugyanakkor jól mutatja, hogy metrikai újításait még tanítványa, Hans Tirolf is csak nagyon korlátozott mértékben hasznosítja (Michael 1984: 74). Jellemző, hogy egy ismeretlen szerző Rebhun *Susanná*ját át is írja a megszokott formába (Michael 1984: 73).

A bibliai tárgyú színdarabok a három részre szakad magyar királyság német lakosságú városaiban is elterjedtek. A bártfai német nyelvű színjátszásról, ill. Leonhard Stöckel *Susanna*-drámájáról (Stöckel 1559) Szilasi Klára írt átfogó, a dráma kiadását is magába foglaló tanulmányt (Szilasi 1918). Ezt a németországi munkákhoz minden tekintetben hasonló darabot Bártfán kívül Kassán és Körmöcbányán is játszották. Kassán ezen kívül színre került Judit (1566) és a tékozló fiú (1571), Körmöcbányán Sámson és József története is. Itt 1534-ben az iskolai színjátszást már régi szokásként említik, az addig latin nyelvű előadások helyett a város *scriptor germanicus*a ekkortól a német előadásokat kezdi népszerűsíteni. Besztercebányán 1552-től, Nagyszebenben 1573-tól vannak előadások. Brassóban 1549-ben mutatták be Valentin Wagner *Amnon incestuosus* c. darabját (RMNy 75), egy évvel később ugyanitt *Ábel megöletéséről* szóló munkát vittek színre (Pukánszky 1926: 193–195).

A *Segesvári töredék* tehát mind tematikailag (ószövetségi történet), mind metrikailag (szabad szótagszám, párrímes jelleg) a korabeli német drámairodalomhoz látszik igazodni. Eredeti alkotás-e a magyar szöveg vagy sem? A három ifjú tüzes kemencébe vettetésének történetét a német drámairodalom mai tudásunk szerint a 16. század végéig csak egyszer dolgozta fel, de ezt a színdarabot is csak említésből ismerjük. Karl Goedeke közli azt a bejegyzést, amely szerint 1584. június 15-én Georg Pfund ilyen tárgyú drámát mutatott volna be.[75]

[75] „15. Juni 1584 hat Georg Pondo, domküster die comoediam Von den drei männern im feurigen ofen vfm rathhause agiret" (Goedeke 1862: 328).

3. Epika

Az RPHA nyilvántartása szerint a 16. század végéig összesen 174 – világi vagy vallásos tematikájú – história szövege maradt fenn legalább töredékesen. A korpusz formai tekintetben meglehetősen egységes, az adatbázis készítői a versek 96%-át (168 szöveg) „szótagszámláló, izostrófikus vers"-ként jellemzik, a teljes anyag több mint 93%-a (163 vers) bokorrímes, a rímek szinte kivétel nélkül morfémaszintű megfelelésre épülnek, 140 vers (80%) kolofonnal zárul, 114 vers (65%) tartalmaz akrosztichont. A nem „szótagszámláló, izostrófikus vers"-ként meghatározott hat szöveg közül további hármat (RPHA 303, 743, 1450) csak a metrumváltás jelensége különít el a többi szövegtől, valójában ezek is a fentiekkel azonos metrikai tulajdonságokkal rendelkező versek, egy rekord pedig nótajelzés-hivatkozást ír le (RPHA 4025). Az adatbázis szerint a korpusz tehát mindössze két olyan szöveget tartalmaz, amely a többitől valamelyest különböző metrikai jellemzőkkel bír, de ezek is (izo)strófikus, igaz többé-kevésbé kötetlen szótagszámú sorokból építkező versek (RPHA 376, 1190; a jelenséghez ld. Armbrust Kristóf hasonló szerkezetű versét [21. lábjegyzet]).

Az elbeszélő műfajok nagyfokú formai homogenitását (nem számolva a töredékesen fennmaradt és csak 18. század eleji lejegyzésből ismert *Jajcai ének*kel [RPHA 3227]) mindössze két korai, párrímes, nem strófikus szöveg bontja meg valamelyest. Az egyik az adatbázis által a strófikus versek közé sorolt *Szabács viadala*, a másik a *Katalin legenda*, amelyet a repertórium nem a históriák között, hanem a *vallásos → nem história → liturgikus vagy paraliturgikus eredetű → legenda* műfajcsoportban tárgyal.[76] A valamikor 1476 után keletkezett, feltehetően szerzői fogalmazványban fennmaradt, általában a 15. század utolsó negyedére datált *Szabács viadala* (RPHA 245) töredék, de fennmaradt százötven sora jól elemezhető. A sortördeléssel, nagy betűs sorkezdettel lejegyzett, nem-strófikus, egyértelműen fonémarímelésre törekvő párrímes vers sorai leggyakrabban sormetszet nélküli tízesek,

[76] A *Pannónia megvételéről* (RPHA 376) szóló vers egyik, Dugonics András levelében fennmaradt változata alapján úgy tűnt, hogy ennek a szövegnek is lehetett egy párrímes tendenciájú, nem strófikus változata (Bognár 2010b), de az Információtörténeti Műhely a vers kritikai kiadását célzó kutatásának eredményei alapján bebizonyosodni látszik, hogy a tárgyalt variáns eltérő metrikai szerkezete Dugonics kreativitását dicséri (a projekt munkájáról ld.: Balázs 2015, Maróthy 2015, Tubay 2015).

akrosztichon, kolofon a fennmaradt szövegrészben nincs. A szintén nem-strófikus, 1530–31-ben lejegyzett *Katalin legenda* (RPHA 609) – a 4+3-as osztású hetesekből felépülő, négy soros, rímtelen zárórésztől eltekintve – ugyancsak párrímes, rímei leggyakrabban morféma szintű egyezésen alapulnak, de néha előfordul fonémarím is. A vers ránk maradt állapotában nem szótagszámláló, akrosztichonja és kolofonja nincs.

3.1. *Szabács viadala*

A különböző tudományterületek kutatói hosszas vitát folytattak az 1871-ben, az Ung megyei Csicseren, a Csicseri család levéltárában felfedezett szöveg eredetiségéről, de a hamisítás hipotézisét mindezidáig nem sikerült bizonyítani, a vers tehát – jelen tudásunk szerint – hiteles (Bognár–Horváth 2009: 151). A Mátyás 1476-os hadisikerét – a törökök által épített Szabács (Sabac) várának elfoglalását – elbeszélő, általában kevéssel az esemény megtörténte utánra datált (Imre 1958, Molnár–Simon 1975, Bognár–Horváth 2009: 151–155, Sebők 2009: 203–207, Veszprémy 2009: 36–61), egyetlen, önálló levélen fennmaradt (OSZK, MNy 2), elején csonka vers 150 sornyi töredéke az első magyar nyelvű, kortárs eseményről tudósító, magát az események résztvevőjeként vagy szemtanújaként beállító narrátor által elmesélt költemény. A szöveg első tíz sora (RMKT 16, 1²: 468):

De az fellywl mondot pal kenezy
Aroknak melyseget ygen nezy
Ki Sabach erews voltat elmelle
Honneg mynemw algyw kelmelle
Zorgosth megyen Nandorfeyer varra 5
Holy kyral errewl byzon hyrt vara
Leg ottan zamtalan sok hayokath
Feyer varnal az [vyzen] Dunan valokoth
Nagy hamar fel vontata az zawan
Es Sabach vartayath hoztata zaman… 10

A vers metrikai szerkezete a legteljesebb mértékben elüt a műfaj magyar nyelvű szövegeit jellemző későbbi megszokásoktól. A 16. század végéig létrejött magyar nyelvű elbeszélő költészet – láttuk – szin-

te kivétel nélkül strófikus, bokorrímes, morféma szintű rímekre épülő, általában dallammal rendelkező énekvers. A *Szabács* szintaktikailag olykor nyitott sorpárokból építkező (pl.: Es kwlwmb kwlwmb algywkwal // Sebes es gyuan zwnetlen lwttek [RMKT 16, 1²: 469, 22–23. sor]; Lathnak Twrwknepeth kazdagh rwhaban // Kyralnak ekessen odwarlany [RMKT 16, 1²: 472, 146–147. sor]), strófákra nem tagolódó, jellemzően tíz szótagos (eltérő – 9, 11 vagy 12 szótagos – összesen 22 sor), alapképletét tekintve párrímes, de a páros rímszerkezetet négy sor erejéig (19–22. sor) bokorrímmel felváltó, nem éneklésre, hanem felmondásra szánt (vö.: *felülmondott* [1. sor]) szövege kifejezetten törekszik a fonéma szintű rímelésre (vö.: *Kenézi–nézi, elméllé–kell mellé* stb.).

A korszak megszokásaitól idegen versformát számos – egymásnak ellentmondó – értelmezés igyekezett leírni. Szilády Áron szerint „az ének sorai nagyobb részt tíz szótagúak; de van néhány kilenczes, valamint tizenegyes, sőt egy tizenkét szótagból álló sor is, melyek az érezhető rhythmushoz képest négy-négy szótagú ütemekre oszlanak, míg az utolsó tag a sor hosszúságához képest 1–4 szótag között változik" (RMKT 16, 1: 285). Ezzel az értelmezéssel szemben Gábor Ignác – az időnként megjelenő hangsúlytalan sorkezdeteket, az ún. *ütemelőző*ket nem számítva – minden sorban három, szótagszám tekintetében szabad ütemet vél felismerni, így olvasva a vers ritmusa szerinte „minden nehézség nélkül gördül véges-végig".[77] Horváth Cyrill a Szilády-féle értelmezést veszi át, de – „mivel a negyedik szótag a legtöbb sorban nem szóvég is egyúttal" – megjegyzi, hogy „az ének sorainak négy ütemre való bontása szintén nem tartozik a lehetetlenségek közé".[78]

---

[77] Gábor 1908: 238–241. Pl.:

„De az | | fellyülmondott | Pál, | Kenézy,
Ároknak | mélységét | igen nézi;
Ki | | Szabács | erős voltát | elméllé:
Honnég | minemő álgyu | kell mellé."

[78] RMKT 16, 1²: 474–475. Pl.:

Egy idén | nagy jeles | | strumlást | tőnek,
Azzal | magyarok | | jó nevet | vőnek.
Kin hát | cseh vitéz | népek nem | voltak,
De azokba | osztán | | sokan | holtak."

Horváth Cyrilltől eltérő felosztással, de szintén négy ütemre tagolná a vers sorait Vargyas Lajos, szerinte „csak ez a megoldás lehetséges, mégpedig a metszet belső váltakozásával”.[79] Horváth János – észlelve a korábbi értelmezések önkényességét (a *Szabács viadalá*nak „bizonytalan szerkezetű tízes” sorfajáról „semmiféle spekulációval sem lehet valami határozott megállapodásra jutnunk” [Horváth J. 1928: 265]) – végső lehetőségként időmértékes lejtést igyekszik kimutatni a szövegben. Kísérletének eredménye, hogy a jambus „bár döcögősen, de mindenesetre következetesebben végigvihető, mint bármely eddigi kísérletünk” (Horváth J. 1928: 267).

A 16. század végéig létrejött, magyar nyelvű verses epika német orientációjára többen is rámutattak. Petz Gedeon a magyar és a német hegedősök működését összehasonlító, az énekesek azonos önmegnevezésétől kezdve a közönség megszólítására, a figyelem fenntartására és fokozására stb. szolgáló formulák egyezésén át a tárgy hasonló feldolgozását bemutató dolgozatának tanulsága, hogy a magyar hegedősköltészet a német hagyomány hatása alatt fejlődhetett ki (Petz 1891: 30), a Tinódi munkásságát vizsgáló Mészöly Gedeont a *Szabács viadala* a hasonló német krónikákra emlékezteti (Mészöly 1906: 136–138).

Thienemann Tivadar az ún. széphistóriák kapcsán hívta fel a figyelmet arra, hogy a műfaj feldolgozta történetek német közvetítéssel kellet, hogy eljussanak a magyar nyelvterületre. Az olasz eredetű, latinból fordított elbeszélések között csak olyat találunk, amely a 15. század végén előbb német nyelven is megjelent, azok a magyar széphistóriák pedig, amelyek a német irodalomban is csak a 16. században tűnnek fel, már német forrásszövegre vezethetők vissza (Thienemann 1922–1923: 144–145).

Pukánszky Béla a magyar históriás ének és az ún. német „történeti népének” (historisches Volkslied) kapcsolatára mutatott rá. 1) Bleyer Jakab kutatásaira hivatkozva felidézi azt a tényt, hogy a török birodalom terjeszkedésével a 14. század végétől egyre nagyobb

---

[79] Vargyas 1952: 113–116. Pl.:

„Egy idén | nagy jeles | | strumlást | tének,
Azzal | magyarok | | jó nevet | vőnek.
Kin hat cseh | vitéz | népek nem | voltak,
De azokba | osztán | | sokan | holtak.”

nyugat-európai érdeklődés kíséri a magyarországi eseményeket. Ennek következményeként számos német költő (vándorköltő, verseléshez értő zsoldos stb.) szerez tudósítóverset magyar vonatkozású eseményekről, és tölt hosszabb-rövidebb időt Magyarországon (Pukánszky 1927: 1–2).[80] 2) Felhívja a figyelmet arra, hogy a magyarországi németek a 16. században olvastak, a század második felétől nyomtattak is *Neue Zeitung*okat, a részben német szellemi környezetben mozgó, Kassán házat vásároló Tinódi tehát könnyen találkozhatott hasonló német nyelvű nyomtatványokkal (Pukánszky 1927: 2–3).[81] 3) Végül sorra veszi a „történeti népének"-ek és Tinódi költészete között megfigyelhető egyezéseket (hasonló nyitó- és záróformulák; a közönséget megszólító, ill. az előadó szegénységét panaszoló toposzok; személyesség; a keresztény mellett nemzeti identitás; gyors munkamódszer; az orális terjesztésre szánt szövegek kinyomtatása; feltételezhető tartalmi egyezés [*A török császárok krónikája*, RPHA 4043]; Pukánszky 1927: 3–6).

A 16. századi magyar nyelvű epikát az udvari kultúra nézőpontjából áttekintő Zemplényi Ferenc a megtörtént eseményekről tudósító vers műfaját óangol, olasz, latin és német szövegekkel állítja párhuzamba. Az áttekintés szempontunkból legfontosabb eredményei a következők. 1) A magyar nyelvű tudósító költészet „közvetlen rokonai"-t – Pukánszkyval egyetértve – 15–16. századi német nyelvű szö-

[80] Az 1396-os nikápolyi ütközetről beszámoló Peter von Rez esetében még csak a magyarországi tartózkodásra van bizonyítékunk (Bleyer 1897: 334–341), de Paul Speltacher Fráter György meggyilkolásának (1551) körülményeit elbeszélő verse – legalábbis a kolofon szerint – már Magyarországon (az erdélyi Berethalmon [Birthälm]) készült (Bleyer 1897: 547–552). Mátyás uralkodásának időszakából Geleotto Marzio tesz említést egy, a király előtt bemutatott, német nyelvű versről (Bognár–Horváth 2009: 154), a Mátyás halálát követő időszak Magyarországra érkezett német tudósítóiról Pukánszkynál olvashatunk („A Mátyás halála után bekövetkezett mozgalmas idők egész sereg névtelen népénekest vonzanak hazánkba. Ezek rendesen mint zsoldos katonák vesznek részt a török elleni harcokban és versbe foglalják az eseményeket. Ily módon előhírnöke a XVI. századbeli »Zeitungssänger«-eknek és első képviselői a török háborúk gazdag németnyelvű röpiratirodalmának." Pukánszky 1926: 101–102). A műfaj leghíresebb képviselőjének, a Cillei Ulrik, majd V. László szolgálatában is megfordult, számtalan magyar vonatkozású tudósító vers szerzőjeként számon tartott Michael Beheim (1420–1470) működéséhez ld.: Bleyer 1902.

[81] A kassai levéltár egy 16. századi kolligátuma tizenkilenc *Zeitung*ot tartalmaz (Kemény 1888: 206–210); egy 1595-ös selmecbányai hagyatéki könyvjegyzék szerint Haunold János birtokban „mindenféle" (allerlei) *Neue Zeitung* volt (Gulyás 1922: 175–180); Szabó Károly bibliográfiája három 16. századi, a magyar királyság területén nyomtatott újságot tart nyilván (RMK II: No. 187, 245, 249).

vegekben találja meg. 2) Kiemeli, hogy a megtörtént eseményekhez való szolgai ragaszkodás mindkét hagyományt szembeállítja a délszláv verses epika „meglepően ahistorikus" szemléletmódjával. 3) Thienemann eredményeit idézve a mellett érvel, hogy a „széphistória" kifejezés a német népkönyvek hasonló szóhasználatára vezethető vissza. 4) Végül megjegyzi, hogy a históriás ének másik, krónikaszerű típusának (pl. Nagybácsai Mátyás, *Hunyadi János históriája* [RPHA 1065]; Görcsöni Ambrus, *Mátyás király viselt dolgairól szóló história* [RPHA 0101]) műfaji rokonsága „talán a [német] rímes krónikák a XII. századig visszavezethető hagyományá"-ban ismerhető fel (Zemplényi 1998: 48–54).

A *Szabács viadalá*t Horváth Ivánnal a korabeli magyar irodalmi hagyományoktól idegen szövegként írtuk le, amely viszont az egykorú német gyakorlat felől meglehetősen jól értelmezhető. A szinte öncélúan működtetett nyelvtani szabályok (pl. „lovagló" ['lovas katona']), a magyar nyelvtől idegen jelöletlen alanyváltogatás (17–28. sor), a 23. sor germanizmusa („*Sebes- és ugyan* szünetlen lőttek"), ill. az egyetlen magyar nyelvű metrikai párhuzamként ránk maradt, a német anyanyelvű Heltaitól származó gúnyvers (ld.: 1.1.2. fejezet) alapján egyenesen azt vetettük fel, hogy „a mű szerzője egy magyarul kitűnően tudó, de nem magyar, hanem […] talán német anyanyelvű személy volt" (Bognár–Horváth 2009: 151–152).

A tudósító ének esetleges német orientációjának kérdését utoljára Seláf Levente vizsgálta. Az egyazon eseményekre reflektáló magyar, német és olasz nyelvű szövegek formai és tartalmi megoldásait összehasonlító dolgozat tanulsága az, hogy a Tinódi-féle tudósító ének lényegi hasonlóságot mutat a német hagyománnyal (a már Pukánszky által megfigyelt retorikai és stilisztikai jellemzőkön túl: szöveg és a dallam viszonya, változatos strófaképletek), míg viszont fontos pontokon különbözik az olasz megszokásoktól (ahol a valószínűleg olvasásra vagy felolvasásra szánt versek egyetlen strófaforma, az *ottava rima* használatára épülnek [Seláf 2015]).

A kortárs eseményről tudósító német nyelvű versanyagot a kutatás leggyakrabban *történeti népének* (historisches Volkslied [Liliencron (Hrsg.) 1865–1869]), *történeti eseménydal* (historisches Ereignislied) és *újságdal* (Zeitungslied [Brednich 1974–1975]), *politikai líra* (politische Lyrik [Müller 2007: 48–49]), vagy *történeti-politikai eseményköltészet*

(historisch-politische Ereignisdichtung [Kellermann 2000]) műfajnév alatt tárgyalta, ill. tárgyalja (a kutatás történetét összefoglalja: Müller 1974: 29–37; Kellermann 2000: 7–34). A műfajcsalád legújabban előkerült magyar vonatkozású szövegét – egy a mohácsi csatáról tudósító röplapot (*Des Türckischen Keysers Solymon schlacht / So mit dem Künig von Hungern gethan,* Nürnberg, Hans Hergot, 1526) – Seláf Levente és Tóvizi Ágnes publikálta a bambergi Staatsbibliothek gyűjteményéből. A metszetet kiegészítő, Mert Sporer ismert dalából[82] kivonatolt, 38 párrímes, szabad szótagszámú sorból álló vers első tizennégy sora (Seláf–Tóvizi 2014: 263):

Als man zalt Tausent fünffhundert für war
Und in dem sechs und zweinzigsten Jar
des herbstmonats an fünfften tag
hört man in Hungern grosse klag
Wie der Türck wer in dem landt 5
In dem sich der König rüst zuhandt
Umb hilff thet er auss schreyben
Damit er den Türcken möcht vertreyben
Schickt botschafft in das Behemer Landt
Da wurden im zu geschickt zuhandt 10
Bey zweintzig Tausent man
Die auff Ofen zugen von stundan
Begunden ir leger da schlahen
Und die schlacht mit dem Türcken anzufahen…

A műfajcsalád a *Szabács viadalá*nak kontextualizálása szempontjából legfontosabb jellemzői:

1) Ahogyan arra számos kutató rámutatott, a Liliencron alkotta műfajnév („történeti népének") két szempontból is félrevezető. Egyrészt, mert ezek a versek ritkán viselik magukon a közösségi alkotás nyomait (jellemzően név szerint ismert szerzők alkotásai), másrészt, mert nem kizárólag dalok (Lied), hanem olvasásra vagy felmondásra szánt szövegek (Rreimrede, Rede) is tartoznak a korpuszba (Brednich 1974: 133–136, Müller 1974: 26–28, Völker 1981: 12).

[82] *Ein new lied von der schlacht die der ungerisch künig und der Türk mit einander gethan haben* (Liliencron [Hrsg.] 1865–1869: III, No. 402).

2) A Kellermann által *történeti-politikai eseményköltészet* műfajnév alatt vizsgált korpuszra jellemző, hogy a szerzők az elbeszélt események részvevőiként, szem- és fültanúként mutatják be magukat (Kellermann 2000: 51).

3) Az elbeszélés tárgya a *történeti-politikai eseményköltészet*ként meghatározott korpuszban lehet csata, rajtaütés, ostrom stb., tehát mindenképpen kortárs, gyakran valamely politikai tendencia betetőzéseként kialakult, kényes szituáció (Kellermann 2000: 50). A *Szabács viadalá*hoz jól használható Ulrich Müller csoportosítása, aki a 14. század végétől nagy számban megjelenő, fegyveres konfliktusokról tudósító szövegek számára külön alműfajt alakít ki. A *harcvers* (Kampf-Gedicht) olyan dal vagy felmondásra, olvasásra szánt szövegvers, amely kronológikus rendben, hely- és személyneveket, ill. adatokat említve tudósít egyetlen fegyveres konfliktusról, úgy, hogy közben egyértelműen a küzdő felek egyikének érdekeit képviselik. A realisztikus stílus különösen a nem éneklésre, hanem olvasásra, felmondásra szánt szövegeket a rímkrónikákkal állítják párhuzamba (Müller 1974: 474–486).

4) Sem a *történeti-politikai eseményvers*hez, sem az ún. *harcvers*hez nem kapcsolódik jellemző metrikai szerkezet, különböző strófaformák, és nem strófikus, párrímes megoldások egyaránt szolgálhatnak a mondanivaló keretéül (Müller 1974: 474, Kellermann 2000: 52–53).

5) A *történeti-politikai eseményvers*et fenntartó közeget Kellermann három típusba sorolja. A vers fennmaradhat a szerző által összeállított gyűjteményben, beilleszthetik krónikákba, illetve egyleveles kéziratként (handschriftliche Einzelblatt), később egy vagy többleveles nyomtatványként (Einblattdruck, Flugblatt) is hagyományozódhat (Kellermann 2000: 54–55).

A német kontextus felől nézve tehát egyedül a magyar vers sorainak szótagszámszerkezete tűnik nehezen magyarázható jelenségnek. A párrímes német szövegek sorai vagy kötetlen szótagszámúak (mint a Seláf–Tóvizi közölte röplap szövege), vagy hímrím esetén 8, nőrím esetén 9 szótagos sorokból építkeznek. Kötött szótagszámú, de tíz szótagos versről nincs tudomásom.

Az első magyar nyelvű, kortárs eseményről tudósító vers német kontextusba helyezésének – azon túl, hogy e hagyomány tartalmi és metrikai szempontból egyaránt közeli párhuzamokat kínál a szöveg

számára – további előnye is volna. Vadai István joggal mutat rá arra, hogy „a Tinódi-típusú tudósító éneknek Tinódin kívül szinte alig vannak képviselői. Saját korából ő az egyedüli, akinek tudósító énekei ránk maradtak, de a 16. század második feléből sem igen tudunk néhány szerzőnél s néhány veszedeleméneknél többet felsorolni" (Vadai 2007: 276).[83] A magyar hagyomány felől nézve Tinódi tehát kezdeményezőnek látszik lenni, aki, ha ismert is a *Szabács*hoz hasonló (olvasásra szánt, nem strófikus, párrímes) magyar nyelvű tudósító verseket, azoktól formai tekintetben különböző poétikát alakított ki. Ha a magyar nyelvű tudósító vers vagy tudósító ének kontextusát a német hagyományban találnánk fel, akkor a későbbi, Tinódira jellemző tartalmi és formai megoldások, ill. a *Szabács* – a műfaj ránk maradt, magyar nyelvű emlékei között egyedülálló – metrikai szerkezete egyazon poétikai hagyomány felől válnak értelmezhetővé.[84]

3.2. *Katalin legenda*

Alexandriai Szent Katalin ismeretlen szerzőtől származó verses legendáját (RPHA 609) 1530–31-ben Sövényházi Márta másolta le az *Érsekújvári-kódex* (MTA KIK, K 45) 447–520. lapjaira. A Katalin születésének előtörténetét elbeszélő prológussal bevezetett, három részre – *Nativitas* ('születés'), *Conversio* ('megtérés') és *Passio* ('vértanúság') – tagolódó, összesen 4073[85] soros vers a régi magyar irodalom egyetlen hasonló műfajú alkotása. A *Nativitas* rész első tíz sora (Tóth T. [szerk.] 2000):

---

[83] A tudósító ének és a német hagyomány között Vadai egyébként legfeljebb közvetett kapcsolatot enged meg: „Korábban összefüggésbe hozták a tudósító ének műfaját a német *Fliegende Blätter*ekkel és *Neue Zeitung*okkal. Ezek az egy-két lapos nyomtatványok funkciójukat tekintve valóban közel állnak a Tinódi által szerzett tudósításokhoz, de nincs adat arra, hogy Magyarországon közvetlenül hatottak volna. Legfeljebb közvetett hatásról lehet szó, Németországban is megfordult énekszerzők információiról" (Vadai 2007: 279).

[84] Azt a kérdést, hogy a sok szempontból a Tinódi-féle hagyományt előlegező korai politikai propagandaversek (*Geszti László éneke,* RPHA 303; *Jaksics Demeter veszedelme,* RPHA 433; *Cantio Petri Berizlo,* RPHA 949) összefüggésbe hozhatók-e a korabeli német politikai költészettel, OTKA-projektünk keretében vizsgáljuk.

[85] Az RMKT Horváth Cyrill-féle kiadása a 4065–4070. sor között elrontja a sorok számozását!

Mikoron bév vala pogánság,
Köztek vala egy királság,
Costus névvel neveztetött,
Sok jóval dicsőültetött. 45
Kazdag vala nagy sok kénccsel,
Hatalmas számtalan néppel.
Nagyobb vala szomszédinál,
Környül való királyoknál.
Jószágosnak nem mondhatom, 50
De mint őtet jámbornak mondom.

A szöveg vizsgálata négy kérdés köré rendeződött. 1) Az RMKT első kötetét kiadó Szilády Áron a szöveg ismeretlen szerzőjét Temesvári Pelbárttal igyekezett azonosítani. Érveit Heinrich Gusztáv, Katona Lajos és Horváth Cyrill cáfolta (a vita összefoglalását ld.: RMKT 16, 1²: 368–414). 2) Katona Lajos a *Katalin legenda* európai változatait áttekintve megállapította, hogy az a szent történetének késői, több különböző forrásból összerakható, fejlett állapotát tükrözi (RMKT 16, 1²: 371–378). 3) Thienemann Tivadar felvetését, aki a szövegben szabadgondolkodás, ill. neoplatonizmus nyomait vélte felfedezni, Horváth Cyrill cáfolta (Thienemann 1922; Horváth C. 1933). 4) Végül többen megállapították, hogy a szövegromlások egy része a felismerni vélt versforma (páros rímű felező nyolcas) segítségével esetleg javítható (Toldy 1855: XX–XXVIII; RMKT 16, 1²: 414–416).

A vers metrikai szerkezetének kérdésével a legrészletesebben Jozef Ružička és Kővári Krisztina foglalkozott. Ružička az *Érsekújvári-kódex* legendáját a szintén verses formájú, 14. századi cseh *Katalin legendával (Život svaté Kateřiny)* vetette össze, arra a kérdésre keresve a választ, hogy hatással volt-e a cseh költemény a magyar szöveg ismeretlen szerzőjének verselésére, míg Kővári a magyar nyelvű szakirodalom régóta hagyományozódó állításait összegezte, pontosította. A két vizsgálat legfontosabb megfigyelései a következők.

1) Az *Érsekújvári-kódex* legendája nagyobbrészt 8 szótagos sorokból építkezik. Az eltéréseket (jellemzően 7, ill. 9 szótagos sorok) Ružička elhanyagolhatónak tekinti (Ružička 1938: 59), míg Kővári egy megjegyzés erejéig tudatosítja, hogy a vers ránk maradt formájában változatos hosszúságú sorainak (4 szótagos sor:1 db, 5:8, 6:17, 7:113, 9:906, 10:270, 11:86, 12:48, 13:18, 14:6, 15:1, 16:0, 17:1, 18:1) szótag-

száma a nyilvánvaló szövegromlások javítása után sem lenne egységes („7, 8, 9, [10] szótagszámú sorokat kapnánk" [Kővári é. n.]; ehhez ld. még: RMKT 16, 1: 311).

2) A sorok középmetszetes tendenciájúak (Ružička az első 500 sor szóhatárait leíró adatai: szóhatár a 2. szótag előtt: 39,6%; 3.: 35,4%; 4.: 21%; 5.: 46,2%; 6.: 34,8%; 7.: 26,4%; 8.: 1% [Ružička 1938: 60]; Kővári adatai: a legenda 2597 nyolc szótagos sora közül az 5. szótag előtt 1847 [71%] esetben van szóhatár [Kővári é. n.]).

3) A szöveg rímelése a 16. század magyar nyelvű költészetének átlagánál sokkal változatosabb képet mutat. A magyar verset a cseh legendával összehasonlító Ružička a rímelés igénytelenségét hangsúlyozza. Statisztikája szerint a rímek 83,5%-a grammatikai rím, 5,5%-a önrím, 13%-a asszonánc, úgy, hogy a megfelelés az esetek 59,2%-ában mindössze egyetlen szótagra terjed ki (Ružička 1938: 61). Kővári áttekintése a képet annyiban árnyalja, hogy a Ružička által leírt, a 16. század végéig fennmaradt magyar nyelvű versanyag felől nézve korántsem meglepő arányok hangsúlyozása helyett kiemeli a pusztán fonéma szintű egyezésre épülő rím megjelenését. Kővári statisztikája 36 azonos mellett 153 eltérő szófajú tőszavak megfeleltetésével kialakított fonémarímet talál (pl: *virág–világ, angyal–hajnal, doktor–[vén] kor, bölcs–erkölcs* stb., ill. *szűz–űz, remete–szerete, mond–bolond, vagy–nagy* stb. [Kővári é. n.]).

4) Mindkét szerző hangsúlyozza, hogy a vers sorpárjai szintaktikai szerkezetüket tekintve gyakra párhuzamosak, ami azzal jár együtt, hogy a sorok szintaktikailag jellemzően zártak. Ružička ugyanakkor ellenpéldát is hoz, a soráthajlás jelensége áttekintése szerint az első 1000 sorban kétszer fordul elő (Ružička 1938: 60–61; az idézet forrása: Tóth T. [szerk.] 2000):

Azért tizenharmad *napon* 540
Születése után *azon*
Mind megegyesülének,
És nagy örömet hirdetének.

A verszárlatban megfigyelhető metrumváltásra csak Kővári dolgozata reflektál, a szöveg utolsó négy sora rímtelen hetesekből épül fel, e rész verses jellegére Négyesy László mutatott rá (Négyesy 1915: 176). A legenda záróimája (Tóth T. [szerk.] 2000):

Bódog szűz, Katerina,
Kinek testét tartja Sína,
Imádd értünk Teremtőnket,
És nyerjed idvességünket. 4065
Nyerjed minden kévánatonkat,
Igaz jószágban ájétatonkat,
Hogy tevéled dicsőülvén,
Vigadhassunk mindörekké,
Kit engedjen minékünk, 4070
Atya, Fiú, Szentlélök,
Egy örök élő Isten,
Mindörökül örökké.

Ámmen.

A verset működtető poétikai hagyomány feltárásával eddig keveset foglalkozott a kutatás. Azt a kérdést, hogy a magyar nyelvű verses legenda szerzője milyen megszokásokat követve alakítja ki a szöveg műfaji és metrikai sajátosságait, egyedül Toldy Ferenc érinti 1855-ös szövegkiadásának előszavában. A *Katalin legenda* különböző redakcióinak áttekintésekor ő is a magyar szöveg esetleges forrását igyekszik azonosítani (vizsgálatának eredménye, hogy a vers latin legendák anyagára épülő, eredeti mű), de ennek kapcsán az *Éreskújvári-kódex* szövegét latin és német nyelvű verses legendaváltozatokkal is összeveti (Toldy [szerk.] 1855: XII–XX). A két nyelv hasonló műfajú szövegeket kialakító hagyományai meglehetősen nagy különbséget mutatnak.

Latin nyelven a legenda elsődleges közege a próza. Ha a legenda anyaga verses formát ölt, akkor a vers jellemzően liturgikus vagy paraliturgikus felhasználásra szánt énekvers (a magyar vonatkozású anyagban e műfajcsaládba tartoznak a Szent István, Szent László, Szent Imre, Szent Margit vagy Remete Szent Pál átvitelének ünnepére szerzett zsolozsmák, a Szent Istvánról, Szent Lászlóról, Szent Imréről, Szent Demeter vértanúról szóló szekvenciák, ill. a himnuszok egy része [a magyar vonatkozású szövegeket ld.: Madas (szerk.) 1992: 259–303]). Ezeknek a szövegeknek közös, énekelt jellegükből fakadó tulajdonsága a strófikusság, amelyhez általában bonyolultabb rímszerkezet társul. Érdekes megfigyelni, hogy hasonló, Szent Ka-

talinnal kapcsolatos énekhagyomány nyomai a magyar nyelvű verses legendában is felfedezhetőek, ilyen szövegből szakadhatott ki a 4061–62. sor közé beszúrt latin töredék is (Négyesy 1915: 177):

O felix katerina
  exora dominum
tu virginum regina
da premia divina
  Regisque solium.

Ennél a korpusznál minden tekintetben közelebb áll a magyar szöveghez a liturgiához nem kapcsolódó, nem éneklésre, hanem olvasásra vagy felmondásra készült verses legendák csoportja. Ismerünk ilyen szöveget Szent Ferencről *(Legenda versificata sancti Francisci)* és Szent Kláráról *(Legenda versificata santae Clarae)*, a Magyarországon is olvasott Hroswitha von Gandersheimtől hét e műfajba tartozó szöveg maradt fenn (Rädle 1983: 200–202), Szent Katalinról pedig Toldy említ hasonló munkát. A legendák anyagát verses formában feldolgozó, gyakran az iskolai versszerzéshez kötődő (Münster-Swendsen 2012: 411) szövegek közös jellemzője, hogy – mint a középlatin verses epika általában – hexameterben vagy disztichonban, esetleg ezek rímes változatában íródtak. Toldy gyűjtése, aki a breviáriumok olvasmányaiból közöl Katalinra vonatkozó hexametereket (Toldy [szerk.] 1855: XIII–XIV), bizonyítja, hogy hasonló szövegek a középkori Magyarországon is fogalomban kellet, hogy legyenek. A Toldy által hivatkozott *Katalin legenda (Passio Beatae Catharinae Virginis) Praefatio*jának első hat sora (Endlicher [ed.] 1836: 159):

Palma triumphalis katherine virginis alme
A scriptore novo, fit nova lege metri.
Saepe venustus ager ferro renovatus aratro
Fertilis efficitur, multiplicatque sata.
Sic scriptura vetus, scriptore novo reperto, 5
Fructum multiplicis utilitatis habet.

A latin nyelvű, elsősorban prózai formájú legendairodalommal szemben a szentek életének verses feldolgozása a német hagyományban

kifejezetten gyakori. A 13. század végétől kezdve három nagy gyűjtemény – az elsősorban a *Vitae patrum* nyomán összeállított *Väterbuch*, a *Legenda aurea* történeteinek felhasználásával készült *Passional* és a szentek ünnepének olvasmányaiból összeállítot *Buch der Märtyrer* – hagyományozódik. A névtelen szerzőtől származó *Väterbuch* 41 542 párrímes, 6–10 szótagos sorban tárgyalja a sivatagi atyák és más szentek életét (Borchardt–Kunze 1999: 164–170). A *Väterbuch* szerzőjétől származó, három könyvre tagolt (1. Mária és Jézus élete, 2. Apostolok, 3. Szentek), mintegy 110 ezer kötetlen szótagszámú, jellemzően 6–10 szótagos, párrímes verssorból álló *Passional* harmadik könyve hetvenöt szent életrajzát dolgozza fel verses formában (Whatley 2007: 1349; Richert 1989: 332–340). A *Passional* szövegével összefüggést nem mutató *Buch der Märtyrer* ismeretlen szerzője 28 450 hasonló szerkezetű, párrímes verssorban 103 legendát közöl (Kunze 1978: 1093–1095; Boor–Newald 1997: 452–456).

Alexandriai Katalin élete a *Passional*ban és a *Buch der Märtyrer*ben is szerepel, a *Passional* utolsó, 75. legendája több mint 2000 sorban beszéli el Katalin történetét (Köpke [Hrsg.] 1852: 667–690), a *Buch der Märtyrer* – általam csak Josef Haupt áttekintéséből ismert – legendája az egyik forrásban öt, a másikban kilenc levelet foglal el (Haupt 1872: 31–32). Hogy az e két gyűjteményben hagyományozódó Katalin legendákon kívűl más a történetet feldolgozó verses életrajzok is forgalomban kellett, hogy legyenek, arra már Toldy adataiból is következtethetünk, aki a császári udvari könyvtár kéziratkatalógusából négy hasonló munkát is idéz (ezek közül kettő [Fallersleben 1841: 86, 333] a *Buch der Märtyrer* szövegét hozza, kettő viszont sem a *Passional*, sem a *Buch der Märtyrer* változatával nem egyezik [Fallersleben 1841: 24, 119; Toldy (szerk.) 1855: XIV]). A *Passional* legendájának *(Von sante Katherinen einer iuncvrowen)* a bevezetést követő első tizenkét sora (Köpke [Hrsg.] 1852: 667; a soráthajlást *kurzív* kiemelés jelzi):

Als die alden cronken sagen,
do kunic was in sinen *tagen* 70
Constantinus, Constantes sun,
der liez die lute wol tun
und Cristes zu eime gote iehen.
ir wart vil da *gesehen*

zu Rome, die sich wanden 75
und in den ummelanden
mit ir gelouben an Crist.
nu vugete sichz in einer vrist,
daz Constantinus *uzquam*
in verre lant, zu Galliam… 80

A nagyobb szövegrész zárlatának metrumváltással való kiemelése a *Väterbuch* és a *Passional* nyomán a német verses legenda általánosan elterjed megoldásává válik. A *Väterbuch* 40 983–41 077. sora strófikus jellegűvé válik, a szöveget rímhalmozással kiemelt ima zárja (41 505–41 542. sor), a *Passional* második könyvének utószava utáni ima megint csak bokorrímes részekből építkezik, míg a harmadik könyv utolsó – történetesen épp Alexandriai Szent Katalin életét tárgyaló – legendájába a szerző szabálytalan rímszerkezetű szövegrészeket, a könyv végére 13 versszakos imát illeszt (Borchardt–Kunze 1999: 168, Richert 1989: 336–337, Köpke [Hrsg.] 1852: 691–692; a legendák imazárlatához ld.: Thelen 1989: 515–540). A *Väterbuch* záróimájának első tíz sora (Reissenberg 1914: 598):

Herr, durch deinen tot 41505
So lös mich von aller not,
Daz mich icht der hell sot
Begriff und ir flamme rot,
Di da wegent swinden lot!
Alpha et O, kundig Sabbaot, 41510
Gib dich mir, daz lebent prot,
Das mir dein trew lange pot,
Ob ich aws meines hertzen grunt
Dich mynnen wolt zu aller stut!

A fent tárgyalt gyűjtemények legendái jellemzően rövidebb lélegzetű, néhány száz, esetleg egy-két ezer soros munkák. A hosszabb verses legendákat a német szakirodalom *legendanovellá*nak („novelistische Legende") vagy *legendaregény*nek („Legendenroman") nevezi. Rudolf von Ems (1200 k.–1254) *Barlaam és Josaphat* történetét feldolgozó munkája 16 164, Konrad von Würzburg (1225 k.–1287) I. Szilveszter pápa (314–335) életét bemutató műve *(Silvester)* 5 222 párrímes versszor terjedelmű. Ez utóbbi munka a magyar nyelvű *Katalin legendá*val

nem csak terjedelmi, hanem tartalmi szempontból is párhuzamba állítható. A két részre tagolódó mű első fele Szilveszter fiatalságát, pápává választását, ill. hőstettét, Róma egy sárkánytól való megszabadítását és Constantin leprából való kigyógyításának történetét meséli el. A tulajdonképpeni legendát a mű második fele (2415–5145. sor) egy disputával egészíti ki, Constantin felhívására Szilveszter – a kereszténység igazságát bizonyítandó – tizenkét zsidó bölccsel száll vitába (Grimm [Hrsg.] 1841, A. Andersen 2002: 439–444, D. Martin 2006: 107–136).

A német nyelvű, verses legendairodalom a középkori Magyarországon is ismert lehetett, több bizonytalan provenienciájú, magyarországi könyvtárban fennmaradt szöveg (Elek-legenda [két változat], özvegy Szent Margit legendája, Bruder Philipp neve alatt fennmaradt Mária-legenda) mellett olykor a 15. századi, magyarországi használat is valószínűsíthető. Az óbudai klarisszák periratának fedeléből előkerült, Gundacker von Judenburg *Christi Hort* c. munkája nyomán készült *Pilatus-legenda,* ill. a németújvári ferences könyvtár állományában fennmaradt Oswald-legenda arra utal, hogy a hasonló műfajú, német nyelvű szövegeknek a 15–16. század fordulóján Magyarországon is lehetett olvasóközönsége (Pukánszky 1926: 63, Vizkelety 2007: 93–94). A Németországból importált szövegek mellett Oswald újbányai jegyző 1470 körül írt 1200 soros, a Staufer-mondát és János pap legendáját feldolgozó, „részben a legenda-, részben a történeti irodalom körébe sorolható" műve alapján (Heidelberg, Universitätsbibl., Cpg 844; Vizkelety 2007: 93–94, a kézirat leírását ld.: Vizkelety 1969: 129; szövegkiadás: Kleinmayr 1925: 241–250) ráadásul Magyarországon keletkezett, eredeti munkákkal is számolnunk kell.

4. Összefoglalás

A fenti áttekintés a 16. század végéig ránk maradt, magyar nyelvű versanyag egy atipikus korpuszának tizenkét szövegét, ill. szövegcsoportját vizsgálta. A vizsgált szövegek közös metrikai tulajdonsága a legalább tendenciaszerűen megjelenő párrím, a nem strófikus jelleg, és az énekeltség feltételezhető hiánya. Mivel a nem strófikus, olvasásra vagy felmondásra szánt, kötött vagy szabad szótagszámú sorokból építkező párrímköltészet az Opitz előtti német irodalom gyakori megoldása, a dolgozat a középlatin és a 15–16. századi magyar nyelvű verselési hagyománytól egyaránt idegen jelenséget a német verstörténet felől igyekezett értelmezni. A vizsgálat szerény eredményét röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy a klerikus (Zemplényi 1998: 64–67, 118–128) – és esetleg humanista (Bognár 2010a) – alapozottságú régi magyar verstermés mindhárom műnemet lefedő tizenkét, az anyag nagyobb részétől formai és olykor műfaji szempontból is különböző, gyakran meglepően korai (*Csíziók, Regula iuris,* Pesti Gábor versei, *Szabács viadala, Katalin legenda*), jórészt világi jellegű (a két gúnyvers, *Csíziók, Prognosztikon, Regula iuris,* Pesti Gábor versei, *Hunyadi-epitáfium, Szabács viadala*), nem éneklésre, hanem olvasásra, felmondásra szánt, nem strófikus, legalább tendenciáját tekintve párrímes szövege a késő középkori, kora újkori német költészet metrikai és műfaji megszokásai felől nézve elég jól értelmezhető.

A lírai (tehát nem dramatikus és nem epikus) szövegek esetében versekre lebontva ez a következőket jelenti. A *Végvári vitézek gúnyverse*t (RPHA 3215) a szakirodalom az első magyar nyelvű pasquilluskénti tartja számon. A német–magyar nemzetiségi ellentét kitermelte, szabad szótagszámú sorokból építkező, jobbára tömbszerűen rímelő, olykor párrímes tendenciájú vers a magyar nyelvű hagyomány ránk maradt, hasonló műfajú szövegeinek metrikai megoldásaitól eltér, ezért a szöveg közreadója nem is igen tud mit kezdeni a versformával (Eckhardt 1953: 113–114). A régi magyar gúnyversek között metrikai szempontból egyetlen többé-kevésbé hasonló szöveget találunk, a német anyanyelvű Heltai szerzeményét. A sorok szintaktikai zártságát gyakran soráthajlással megbontó, fonéma szintű rímelésre törekvő, párrímes szöveg (*Az asszonyok, tudom, haragusznak,* RPHA 117)

sorfaját a magyar megszokások felől olvasó Waldapfel „tökéletlen ritmusú tizes"-ként (Waldapfel 1938: 123) írja le. A két vers a magyar nyelvű hagyománytól meglehetősen idegen formai megoldásai a korabeli német megszokások felől viszonylag könnyen értelmezhető jelenségnek bizonyultak. A feltehetően nem túl gyakorlott költőtől származó selmecbányai gúnyvers eszerint a kötetlen szótagszámú hagyományt követi (az, hogy a vers nem szigorúan párrímes – láttuk [0.1.3. fejezet] – a német hagyománytól sem idegen), míg Heltai asszonycsúfolója a szótagszámláló típushoz áll közel. A párhuzamot tovább erősíti, hogy a két magyar vershez hasonló metrikai paraméterekkel dolgozó, német nyelvű gúnyversköltészet a magyar királyság területén ismert volt, a soproni vers tanúsága szerint Heltai és az ismeretlen selmecbányai szerző könnyen találkozhatott a német hagyománnyal. A két időszámítással, időjárás-előrejelzéssel kapcsolatos szöveg vizsgálata – végső soron – ugyanerre az eredményre vezetett. Igaz ugyan, hogy a német nyelvű csíziókoltészet ismeretét a későközépkori Magyarország területén nem tudtuk bizonyítani, a *Nagyenyedi kódex* és a *Peer-kódex* metszettel nem tagolt, jellemzően nyolc szótagos sorokból építkező, párrímes szövegei mégis e hagyományhoz állnak közel. A fennmaradt magyar nyelvű anyag egyetlen hasonló műfajú, de strófikus, bokorrímes versétől (RPHA 102), ill. a latin hagyomány időmértékes megoldásaitól metrikai szempontból idegen két csíziót már Horváth Cyrill a 15. századtól adatolható *Steyrer Kalender*rel állította párhuzamba, ez – és a hasonló német nyelvű szövegek – metrikai szempontból a magyar változatok pontos megfelelői (RMKT 16, 1²: 468), míg a kolozsvári *Cisio* a párrímes rendezettség nyomait őrző, de jellemzően rímtelen prognosztikonja – úgy tűnt – egyenesen német szöveg fordítása. A magyar nyelvű versszerzés megszokásaitól a ránk maradt adatok alapján megint csak idegen verses közmondásokhoz a megfelelő német műfaj újra jó párhuzamot kínált. A 15. századi Magyarországon is kimutatható, a Magyi által lejegyzett, négy párrímes, felező nyolcas sorból felépülő verses jogszabályhoz (*Regula iuris,* RPHA 901) hasonlóan formuláriumokban is hagyományozódó Spruchköltészet tematikai és metrikai szempontból egyaránt összevethető a korai magyar regulával, Heltai két verse *(Három dolog kínoz engemet,* RPHA 521; *Víg vagyok és nem szomorkodom,* RPHA 1484) pedig – a *Prognosztikon*hoz hasonlóan – német

eredeti után készült, a forrásszöveg párrímeit az első vers esetében bokorrímre cserélő fordítások. A verses jogszabályt Magyi a leoninust idéző, két soros formában jegyezte le. Pesti Gábor a magyar hagyomány felől megint csak alig értelmezhető (Waldapfel 1935, Vadai 2009) verselése a ritmikus leoninus és a német párrímköltészet kidolgozta hármasrím kettős hatásának feltételezésével megnyugtatóan magyarázható jelenségnek bizonyult, a metszettel nem tagolt, többé-kevésbé kötetlen szótagszámú sorokból építkező Hunyadi-epitáfium pedig – úgy tűnt – megint csak párhuzamba állítható az antik időmértékes sorpárköltészet német nyelvű imitációival.

A 16. század végéig fennmaradt magyar nyelvű drámák prózai formájúak. Egy kivétel van, a *Segesvári töredék* (RPHA 1098) néven számon tartott, a három ifjú tüzes kemencébe vettetésének ószövetségi történetét feldolgozó szerkesztmény. A jól felismerhetően párrímes alapforma a szövegben olykor rímtelen, ill. tömbszerűen rímelő sorokkal keveredik, a verssorokat metszet nem tagolja. A versformát Pirnát a magyar nyelvű drámai szövegvers megteremtésére tett, kudarccal végződő kísérlet eredményeként értelmezi (Pirnát 1969: 534–536), hozzá hasonlóan Latzkovits is a korszaktól idegen metrikai szerkezetű szöveget lát a drámában (Latzkovits 2007: 259). A szinte kizárólag ószövetségi tematikájú, mindig párrímes, metszet nélküli, olykor kötetlen szótagszámú sorokból építkező, rímtelen és tömbszerűen rímelő szakaszokat is beépítő német nyelvű, protestáns drámaköltészet felől olvasva a szöveget a töredék nyomasztó elszigeteltsége megszűnik.

A 16. század végéig létrejött magyar nyelvű verses epika formai szempontból meglehetősen egységes, a szövegek döntő többsége szótagszámláló, izostrófikus énekvers, a strófákat gyakran akrosztichon kapcsolja össze, a verset kolofon zárja. Az egységes formahagyományt mindössze két – korai – szöveg bontja meg valamelyest, a feltehetően nem sokkal 1476 után keletkezett *Szabács viadala* (RPHA 245) és az 1531-es másolatban ránk maradt *Katalin legenda* (RPHA 609). Az epikus versszerzés magyar hagyományában elszigetelt jelenségnek tűnő, de a középlatin költészet metrikai – és a *Szabács* esetében műfaji – megszokásai felől sem értelmezhető két szöveg számára a német hagyomány megint csak jó párhuzamokat kínált. A *Szabács* értelmezhetetlennek bizonyuló (RMKT 16, 1: 285; Gábor 1908: 238–241;

RMKT 16, 1²: 474–475; Horváth J. 1928: 265; Vargyas 1952: 113–116) sorfaja, a sorok olykor megfigyelhető szintaktikai nyitottsága, a párrím, a fonémarímre való törekvés, ill. a szöveg műfaji sajátosságai egyaránt jól beleillenek a kortárs eseményről tudósító versek német hagyományába. Ugyanezt láttuk a *Katalin legenda* esetében is. A legenda műfaj a latin hagyományban jellemzően prózai formájú. Ha a latin nyelvű legenda verses, akkor a versforma hexameter, disztichon vagy leoninus. A ránk maradt magyar nyelvű anyagban társtalan verses legenda a latin nyelvű hagyománnyal metrikai szempontból tehát nem hozható összefüggésbe, a párrímes, eredeti formájában feltehetően 7–10 szótagos sorokból építkező vers metrikai és műfaji tulajdonságaihoz a 15. századi Magyarországon bizonyíthatóan ismert német nyelvű verses legendahagyomány ugyanakkor megint jó párhuzamul szolgál.

A német és a – vékony – magyar párrímes hagyomány két legfontosabb különbsége a sormetszet a magyar anyagban megfigyelhető, tendenciaszerű megjelenése, ill. a sorok olykor a német hagyományból nem adatolható szótagszámszerkezete. A *Magyi-kódex* regulája jól érezhető módon két félsorra tagolja a nyolc szótagos sorokat, a *Katalin legenda* nyolc szótag, ill. Pesti 12–14 szótag körül szóródó sorai középmetszetes tendenciájúak, Heltai gúnyverse és a *Szabács viadala* szótagszámláló, de a német hagyománytól idegen, tíz szótagos sorokat használ.

A korabeli német irodalom esetleg kimutatható hatása mellet a vizsgált metrikai jegyek persze más hagyományok felől is eljuthattak a 15–16. századi Magyarországra. A párrímes, nem strófikus, nem éneklésre szánt szövegek gyakori, a 16. század végéig fennmaradt versanyag átlagát messze meghaladó arányú jellemzője a fonéma szintű rímelésre való törekvés. A jelenség a középlatin költészet felől is jól értelmezhető. Míg a magyar nyelv a szavak grammatikai jelentését – az agglutináló nyelvekre jellemző módon – a szótőhöz illesztett toldalékok segítségével alakítja ki, addig a flektáló típusba sorolható latin és német nyelv ugyanezt a szóalakok megváltoztatásával oldja meg. A különbség verstani következménye, hogy míg a magyar nyelv hajlamos lesz a morfémarím használatára, addig a latin és a német verselési hagyományokban ez a megoldás kevésbé válhat jellemzővé, a rím itt inkább fonéma szintű megfelelést jelent. A pá-

ros rímszerkezet természetesen szintén több verselési hagyomány sajátja. A felező tizenkettesekben írt *Béla király és Bankó leányának históriájá*ban (RPHA 512) a 38 versszakból tíz (9., 12., 16., 21., 27–31. és 33.) páros rímű. Horváth János a páros rímelés feltűnését a szöveg 17. századi másolójának a metrum modernizációját célzó törekvésével magyarázza (Horváth J. 1910: 70–71). Lehet, hogy igaza van, mindenesetre érdemes megjegyezni, hogy a korabeli horvát költészet messze legnépszerűbb formája a félsoroknál is megrímelt felező tizenkettes, amelynek egymásra felelő sorközépi rímeit elhagyva párrímes felező tizenkettest kapunk. Mivel a kolofon szerint az ismeretlen szerző a művet horvátból fordította („Horváttul magyarra nem régen fordéták…" [RMKT 16, 8: 178]) kézenfekvőnek tűnik a magyarázat, hogy e vers párrímes szakaszai a mintául vett, de ma már ismeretlen horvát szöveg metrikai szerkezetének nyomát őrzik.

Abstract

The metrical characteristics of the Hungarian poetry survived until the end of the 16th century originate mostly in the Middle Latin versification, which means that the approximately 1500 poems are most often strophic and vocal. This paper deals with twelve non-strophic texts written in rhyming couplets that are, probably, not for singing but for reading or reciting. As these features are uncommon to the early Hungarian metrical tradition but they are, on the contrary, widely used in the German poetry from about the end of the 9th to the beginning of the 17th century, the study analyses whether the Hungarian tradition could have been influenced by the German one. The method follows three steps in the case of every text. Firstly, there is a short description of the poem which tries to summarize the most important information about the conditions of the formation and the generic environment of the text, and analyses its metrical features; secondly, if there is one, the similar German genre is shown; the overview, thirdly, focuses on the possible connections between the similar genres of the two poetry. The result of the research is that the twelve texts which are from a metrical—and often from a generic—point of view uncommon to the early Hungarian poetry have every time some kind of contact to the contemporary German tradition in which they always find their generic environment and their metric equivalents.

Hivatkozások

A. Andersen 2002: Elizabeth A. Andersen, *Continuation and Innovation in Narrative Literature of the Thirteenth Century = A Companion to Middle High German Literature to the 14th Century*, ed. Francis G. Gentry, Leiden–Boston–Köln, Brill, 2002, 431–474.

Abaffy–T. Szabó (szerk.) 1995: *Döbrentei-kódex: Halábori Bertalan keze írásával: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, szerk. Abaffy Csilla–T. Szabó Csilla, Bp., Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995 (Régi Magyar Kódexek, 19).

Arany 1856: Arany János, *A magyar nemzeti vers-idomról* [1856] = Uő., *Prózai művek* I, szerk. Keresztury Mária, Bp., Akadémiai,1962 (Arany János összes művei, 10), 219–259.

Ács (szerk.) 1980: *Esopus fabulái Pesti Gábor szerint*, szerk. Ács Pál, Bp., Magvető, 1980 (Magyar Hírmondó).

Ács 2009: Ács Pál, *Pesti Gábor = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* IX, szerk. Kőszeghy Péter, Bp., Balassi, 2009, 145–149.

Balázs 2015: Balázs Debóra, *Dugonics András bicskája = Gerézdi Rabán emlékkonferencia,* szerk. Balázs Debóra–Bartók Zsófia Ágnes–Bognár Péter–Maróthy Szilvia, Bp., OSZK, 2015 (Információtörténeti Műhely, 1), 8–17.

Baldzuhn (Hrsg.) o. J.: *Disticha Catonis – Datenbank der deutschen Übersetzungen*, hrsg. von Michael Baldzuhn, http://www1.uni-hamburg.de/disticha-catonis/ (2014. december 18.).

Baranyai Decsi 1598: Baranyai Decsi János, *Adagiorvm Graecolatinovngaricorvm chiliades quinque, ex Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Ioanne Alexandro, Cognato Gilberto et alijs optimis quibusque paroemiographis excerptae, ac Vngaricis prouerbiis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio ac opera succisiua Ioannis Decii Baronij*, Bártfa, Klöss, 1598 (RMNy 815).

Bariska 2013: Bariska István, *Egy elmaradt Mollay-szeminárium helyett: Két kőszegi formuláskönyv nyomában*, Soproni Szemle, 2013, 384–388.

Bauer 2008: Oswald Bauer, *Pasquille in den Fuggerzeitungen: Spott- und Schmähgedichte zwischen Polemik und Kritik (1568–1605)*, Wien–München, Böhlau–Oldenbourg, 2008 (Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1).

Beniczky 1664: Beniczky Péter, *Magyar rithmusok*, Nagy-Szombat, 1664 (RMK I, 1015).

Bezzenberger (Hrsg.) 1872: *Fridankes Bescheidenheit,* hrsg. von H. E. Bezzenberger, Halle, Waisenhaus, 1872.

Bleyer 1897: Bleyer Jakab, *A magyar vonatkozású német történeti népénekek 1551-ig*, EPhK, 1897, 149–159, 235–253, 334–347, 417–436, 538–552.

Bleyer 1902: Bleyer Jakab, *Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából*, Századok, 1902, 21–46, 131–138, 215–232, 347–369, 444–463, 528–564.

Bognár 2008: Bognár Péter, *Az 1536-os év verstörténeti vonatkozásai = „Mielz valt mesure que ne fait estultie": A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. Bartók István–Hegedűs Béla–Seláf Levente–Szegedy-Maszák Mihály–Szentpéteri Márton–Veres András, Bp., Krónika Nova, 2008, 57–64.

Bognár–Horváth 2009: Bognár Péter–Horváth Iván, *Szabács viadala = „Látjátok feleim…": Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, szerk. Madas Edit, Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2009, 151–156.

Bognár 2010a: Péter Bognár, *The Origin of the Hungarian Dodecasyllable (Hypothesis) = Formes strophiques simples: Simple Strophic Patterns*, ed. Patrizia Noel Aziz Hanna–Levente Seláf–Joost van Driel, Bp., Akadémiai, 2010 (Poetica et Metrica, 1), 235–248.

Bognár 2010b: Bognár Péter, *Az 1550 előtti magyar nyelvű verses epika = Epika: Fiatal kutatók konferenciája: Tanulmánykötet*, szerk. Dobozy Nóra Emőke–Kiss Béla–Lovas Borbála–Szilágyi Rita Emőke, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2010 (Arianna Könyvek, 3), 165–177.

Bognár 2014: Bognár Péter, *Az 1592-es kolozsvári Cisio két prognosztikonjának forrása = Doromb: Közkölétszeti tanulmányok* 3, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2014, 133–137.

Bognár 2015: Bognár Péter, *Pesti Gábor, az első magyar nyelven alkotó humanista költő,* ItK, 2015, 528–542.

Bonifacius papa VIII. 1582: Bonifacius papa VIII., *Liber Sextus decretalium*, Roma, 1582.

Boor 1957: Helmut de Boor, *Die höfische Literatur: Vorbereitung, Blüte, Ausklang 1170–1250*, München, C. H. Beck, 1957 (Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zum Gegenwart, 2).

Boor 1962: Helmut de Boor, *Die deutsche Literatur im späten Mittelalter: Zerfall und Neubeginn 1250–1350*, München, C. H. Beck, 1962 (Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zum Gegenwart, 3/1).

Borchardt–Kunze 1999: Dorothea Borchardt–Konrad Kunze, *Väterbuch = Die Deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon* 10, hrsg. von Burghart Wachinger, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1999, 164–170.

Borgan 1993a: T. V. F. Borgan, *Hexameter (postclassical) = The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, eds. Alex Preminger–T. V. F. Borgan, Princeton–New Jersey, Princeton University Press, 1993, 526–527.

Borgan 1993b: T. V. F. Borgan, *Leonine Rhyme, Verse = The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, eds. Alex Preminger–T. V. F. Borgan, Princeton–New Jersey, Princeton University Press, 1993, 687.

Borsa 1974–1975: Borsa Gedeon, *A magyar csízió kialakulásának története* = Az Országos Széchényi Könvtár Évkönyve, 1974–1975, 265–347.

Böcking (Hrsg.) 1862: Ulrich von Hutten, *Eqvitis Germani Opera Qvae Reperiri Potvervnt Omnia* 3: *Poemata cvm corollariis*, hrsg. von Eduard Böcking, Lipsiae, Teubner, 1862.

Brant 1494: Sebastian Brant, *Das Narrenschiff*, Basel, Johann Bergmann von Olpe, 1494 (GW 5041).

Brant 1497: Sebastian Brant, *Stultifera navis*, ford. Jacob Locher, Straßburg, Johann Grüninger, 1497 (GW 5057).

Brednich 1974–1975: Rolf Wilhelm Brednich, *Die Liedpublizistik im Flugblatt des 15. bis 17. Jahrhunderts* 1–2, Baden-Baden, Valentin Koerner, 1974–1975 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana, 55, 60).

Breuer 1991: Dieter Breuer, *Deutsche Metrik und Versgeschichte*, München, Wilhelm Fink, 1991.

Classe (ed.) 2000: *Encyclopedia of Literary Translatin into English* 1, ed. Olive Classe, London–Chicago, Fitzroy Dearborn, 2000.

Csontosi 1879: Csontosi János, *Aranyasi Gellértfi János codexe 1462–1473-ból*, MKsz, 1879, 69–83.

Dankó (ed.) 1893: Josephi Dankó, *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*, Bp., 1893.

Demkó 1890: Demkó Kálmán, *A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században*, Bp., MTA, 1890.

Dézsi 1912: Dézsi Lajos, *Tinódi Sebestyén*, Bp., 1912 (Magyar történeti életrajzok).

Eber [Hrsg.] 1573: *PONCIANVS historiaia, az az hét bölch mestereknek mondasit chiwda szep hazonlatossagoual foglaluan, mimodon ez chazar fiat Diocletianust hetzer halaltul meg mentettet legien: Mely mostan igaz es tizta magyar nyelwere forditatot*, Bécs, Blasius Eber, 1573 (RMNy 322).

Eckhardt 1953: Eckhardt Sándor, *Végvári vitézek gúnyverse = Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*, szerk. Szabolcsi Bence–Bartha Dénes, Bp., Akadémiai, 1953, 111–114.

Egenolff d.Ä. 1556: *Des Himmels Lauffes Wirckung, vnnd Natuerliche Jnfluentz der Planeten, Gestirn vnd Zeychen, auß grund der Astronomei, nach jeder zeit, jar, tag vnd stunden Constellation…*, Frankfurt, Christian Egenolff Erben, 1556 (VD16 A 3969).

Endlicher (ed.) 1836: *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Palatinae Vindobonensis* I: *Codices philologici latini*, ed. Stephanus Endlicher, Vindobonae, F. Beck, 1836.

Euling 1905: Karl Euling, *Das Priamel bis Hans Rosenplüt: Studien zur Volkspoesie*, Breslau, M. & H. Marcus, 1905 (Germanistische Abhandlungen, 25).

Fallersleben 1841: August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, *Verzeichniss der altdeutschen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, Leipzig, Wiedmann, 1841.

Ferenczi 1891: Ferenczi Zoltán, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárához*, MKsz, 1891, 57–58.

Fulvio 1517: Andrea Fulvio, *Illustrium Imagines*, Roma, 1517.

Gaier 1968: Ulrich Gaier, *Sebastian Brant's "Narrenschiff" and the Humanists*, PMLA [Publications of the Modern Language Association of America], 1968, 266–270.

Gábor 1908: Gábor Ignác, *A magyar ősi ritmus*, Bp., Lampel R., 1908.

Gerézdi 1962: Gerézdi Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1962.

Goedeke 1862: Karl Goedeke, G*rundris zur Geschichte der deutschen dichtung aus den Quellen* 1, Dresden, L. Ehlermann, 1862.

Goetze (Hrsg.) 1892: Hans Sachs *Werke* XX, hrsg. von Edmund Goetze, Tübingen, H. Laupp, 1892 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 193).

Gombocz 1989: Gombocz István, *Priamel = Világirodalmi lexikon* 11, szerk. Szerdahelyi István, Bp., Akadémiai, 1989, 60.

Greff 1534: Joachim Greff, *Ein liebliches und nutzbarliches Spiel von dem Patriarchen Jakob und seinen zwölf Söhnen*, Magdeburg, Michael Lotter, 1534 (VD16 ZV 15927).

Grimm (Hrsg.) 1834: *Vridankes Bescheidenheit*, hrsg. von Wilhelm Grimm, Göttingen, Dietrich, 1834.

Grimm (Hrsg.) 1841: Konrad von Würzburg, *Silvester*, hrsg. von Wilhelm Grimm, Göttingen, Dieterich, 1841.

Grüll et al. (Hrsg.) 1996: *Lesestoffe in Westungarn* II: *Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó): 1535–1740*, hrsg. von Tibor Grüll–Katalin Kevehází–Károly Kokas–István Monok–Péter Ötvös–Harald Prickler, Szeged, Scriptum, 1996 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/2).

Gryphius 1657: Andreas Gryphius, *Absurda Comica: Oder Herr Peter Squentz / Schimpff-Spiel*, Breslau, 1657 (1658?).

Gulyás 1922: Gulyás Pál, *Haunold János könyvtára 1595-ből*, MKsz, 1922, 175–180.

Gulyás (szerk.) 1941: *Bibliotheca Joannis Sambuci: Sámboky János könyvtára*, szerk. Gulyás Pál, Bp., magánkiadás, 1941.

GW: *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/ (2015. szeptember 25.).

Hargittay 1989: Hargittay Emil, *A régi magyar gúnyvers poétikájához*, ItK, 1989, 312–322.

Haupt 1872: Josep Haupt, *Über das mittelhochdeutsche Buch der Märterer*, Wien, Karl Gerold's Sohn, 1872.

Házi 1942: Házi Jenő, *Gúnyvers a soproni asszonyokról 1595-ből*, EPhK, 1942, 160–177.

Heinrich 1879: Heinrich Gusztáv, *A „cisio-janus" történetéhez*, EPhK, 1879, 537–554.

Heinrich 1880: Heinrich Gusztáv, *A magyar cisiók*, EPhK, 1880, 140–145, 246–253, 287–288.

Heltai (szerk.) 1553: Heltai Gáspár, *Vigasztalo könyvetske kereszttyeni intessel es tanitassal, miképen kellye(n) az embernec készülni keresztyéni es bodog e világbol valo kimulásához, külemb külemb keresztyén tanitóknac irásokból öszue gyüytöttet és egybe szerzetettöt Heltaj Gaspartól, a Colosuári plebánostol*, Kolozsvár, 1553 (RMNy 102).

Heltai 1592: *CISIO magyar nyeluen és az égh iarasánac és czillagoknac külömb külömb természetinec follyasából valo practica…*, Kolozsvár, Heltai, 1592 (RMNy 684).

Heltai 1633: Heltai Gáspár, *Poncianvs csaszar historiaia: Mikeppen az ö fiának Dioclecianusnak hét bölcs és tudos mestereket fogada, kik azt tanyitának az hét és nemes tudományokra…*, Lőcse, Brevver, 1633 (RMNy 1571).

Heltai 1976: Heltai Gáspár, *Ponciánus császár históriája*, szerk. Nemeskürty István, Bp., Magyar Helikon, 1976.

Heusler 1925–1929: Andreas Heusler, D*eutsche Versgeschichte: Mit Einschluss des altenglischen und altnordischen Stabreimverses* I–III [1925–1929], Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1956 (Gurndriss der germanischen Philologie, 8/1–3).

Hoffmann 1967: Werner Hoffmann, *Altdeutsche Metrik*, Stuttgart, J. B. Metzler, 1967.

Holl 1966: Holl Béla, *A Ponciánus hitóriája XVI. századi kolozsvári kiadásának töredékéről*, MKsz, 1966, 255–259.

Holl 1984: Holl Béla, *Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból*, MKsz, 1984, 3–23.

Holler 2001: Holler László, *Baranyai Decsi János törökök elleni harcra buzdító éneke 1597-ből*, MKsz, 2001, 101–112.

Holtzwart 1581: Matthäus Holtzwart, *Emblematum Tyrocinia, sive picta poesis Latinogermanica das ist eingeblümete Zierwerck oder Gemälpoesy innhaltend allerhand Geheymnußlehren durch kunstfündige Gemäl angepracht und poetisch erkläret*, Straßburg, Bernhard Jobin, 1581 (VD16 H 4548).

Horváth C. 1933: Horváth Cyrill, *A verses Katalin-legenda, a szabadgondolkodás és a neoplatonizmus*, ItK, 1933, 193–198.

Horváth I. 1983: Horváth Iván, *Egy kiaknázatlan műfajtörténeti forráscsoport: XVI. századi kéziratos versgyűjtemények*, ItK, 1983, 75–88.

Horváth I. 2007: Horváth Iván, *A magyar vers a reneszánsz és reformáció korában = A magyar irodalom történetei* I, szerk. Jankovits László–Orlovszky Géza, Bp., Gondolat, 2007, 236–249.

Horváth J. 1910: Horváth János, *Páros rímű tizenkettősök Orczy előtt* [1910 k.] = Uő. *Verstani munkái*, szerk. Korompay H. János–Korompay Klára, Bp., Osiris, 2004, 69–75.

Horváth J. 1928: Horváth János, *A középkori magyar vers ritmusa* [1928] = Uő. *Verstani munkái*, szerk. Korompay H. János–Korompay Klára, Bp., Osiris, 2004, 179–294.

Horváth J. 1948: Horváth János, *A magyar vers* [1948] = Uő. *Verstani munkái*, szerk. Korompay H. János–Korompay Klára, Bp., Osiris, 2004, 343–538.

Horváth J. 1951: Horváth János, *Rendszeres magyar verstan* [1951] = Uő. *Verstani munkái,* szerk. Korompay H. János–Korompay Klára, Bp., Osiris, 2004, 539–728.

Horváth J. 1958: Horváth János, *Versritmusú szólások a kötetlen beszédben* [1958] = Uő. *Verstani munkái*, szerk. Korompay H. János–Korompay Klára, Bp., Osiris, 2004, 869–907.

Hörmann 1939: Paul Hörmann, *Untersuchungen zur Verslehre Otfrids*, Freiburg, 1939.

Huszár (szerk.) 1574: *A KERESZTYENI gywlekezetben valo isteni diczeretec es imadsagoc* I–II, Komjáti, Huszár Gál, 1574 (RMNy 353). Az általam használt kiadás: Huszár Gál, *A kerestyéni gyülekezetben való isteni dicséretek és imádságok, Komjáti*, 1574 (RMNy 353), szerk. Kőszeghy Péter, kísérőtanulmány: Hubert Gabriella, Bp., MTA ITI, 1986 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 13).

Imre 1958: Imre Samu, *A Szabács viadala,* Bp., Akadémiai, 1958.

Jakó 1965: Jakó Zsigmond, *Nyomtatott bibliai színjáték töredéke a XVI. századi Erdélyből,* MKsz, 1965, 313–328.

Jávor–Szerdahelyi 1992: Jávor Ottó–Szerdahelyi István, *Spruch* = *Világirodalmi lexikon* 13, szerk. Szerdahelyi István, Bp., Akadémiai, 1992, 484–485.

Kauffmann 1897: Friedrich Kauffmann, *Deutsche Metrik nach ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Marburg, N. G. Elwert, 1897.

Keller (Hrsg.) 1870a: Hans Sachs *Werke* I, hrsg. von Adelbert von Keller, Tübingen, H. Laupp, 1870 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 102).

Keller (Hrsg.) 1870b: Hans Sachs *Werke* II, hrsg. von Adelbert von Keller, Tübingen, H. Laupp, 1870 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 103).

Keller (Hrsg.) 1870c: Hans Sachs *Werke* IV, hrsg. von Adelbert von Keller, Tübingen, H. Laupp, 1870 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 105).

Keller (Hrsg.) 1870d: Sachs: Hans Sachs *Werke* V, hrsg. von Adelbert von Keller, Tübingen, H. Laupp, 1870 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 106).

Keller (Hrsg.) 1876: Hans Sachs *Werke* X, hrsg. von Adelbert von Keller, Tübingen, H. Laupp, 1876 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 131).

Keller (Hrsg.) 1879: Hans Sachs *Werke* XII, hrsg. von Adelbert von Keller, Tübingen, H. Laupp, 1879 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 140).

Kellermann 2000: Karina Kellermann, *Abschied vom „historischen Volkslieder": Studien zu Funktion, Ästhetik und Publizität der Gattung historisch-pilitische Ereignisdichtung*, Tübingen, Niemeyer, 2000.

Kemény 1888: Kemény Lajos, *Ritka XVI. századbeli nyomtatványok a kassai városi levéltárban*, MKsz, 1888, 206–210.

Kemény 1891: Kemény Lajos, *Hegedős Sebestyén*, ItK, 1891, 40–41.

Kertész 2009: Kertész Balázs, *Magyi János formuláskönyve = „Látjátok feleim…": Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, szerk. Madas Edit, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 249.

Kis-Viczay 1713: Kis-Viczay Péter, *Selectiora adagia latino-hungarica in gratiam & usum scholasticae juventutis,* Bartphae, 1713.

Klaniczay (szerk.) 1964: *A magyar irodalom története*, szerk. Klaniczay Tibor, Bp., Akadémiai, 1964.

Kleinmayr 1925: Hugo von Kleinmayr, *Handschriftliches zur Pilatuslegende*, ZfdA [Zeitschrift für deutsches Altertum], 1925, 241–250.

Koller ed. 1796: *Historia episcopatus quinque ecclesiarum* 4, ed. Joseph Koller, Pozsony, Joannis Michaelis Landerer, 1796.

Korompay et al. (szerk.) 1985: *Könyvecse az Szent Apostoloknak méltóságokról*, szerk. Korompay Klára et al., Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1985 (Régi magyar kódexek, 1).

Kovachich 1799: Martinus Georgius Kovachich, *Formvlae solennes styli in cancellaria, cvriaque regvm, foris minoribvs, ac locis credibilibvs, avthenticisqve regni Hvngariae olim vsitati…*, Pesthini, Matthiae Trattner, 1799.

Kovács 2002: Kovács József László, *Csúfolkodó pasquillus a soproni lányok és asszonyok erkölcseiről és a tehetetlen férfiakról Wiener János lantján = Ámor, álom és mámor*, szerk. Szentmártoni Szabó Géza, Bp., Universitas, 2002, 291–298.

Köpke (Hrsg.) 1852: *Das Passional: Eine Legenden-Samlung des dreizehnten Jahrhunders*, hrsg. von Fr. Karl Köpke, Quedlinburg–Leipzig, Gottfr. Basse, 1852 (Bibliothek der gesamten deutschen National-Literatur von der ältesten bis auf die neuere Zeit).

Kővári é. n.: Kővári Krisztina, *Alexandriai Szt. Katalin verses legendája*, Palimpszeszt, 16. szám, http://magyar\unhbox\voidb@x\hbox{-}irodalom.elte.hu/palimpszeszt/16_szam/01.html

Kunze 1978: Konrad Kunze, *Buch der Märtyrer = Die Deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon* 1, hrsg. von Kurt Ruh et al., Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1978, 1093–1095.

Latzkovits 2007: Latzkovits Miklós, *A 16. századi magyar dráma = A magyar irodalom történetei: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. Jankovits László–Orlovszky Géza, Bp., Gondolat, 2007, 250–265.

Laziczius 1931: Laziczius Gyula, *Egy ismeretlen magyar vers a XVI. századból*, MKsz, 1931, 70–72.

Levinger (ed.) 1937: Helene Levinger, *A Sixteenth-Century Judith-Drama*, MLR [The Modern Language Review] 1937, 571–583.

Liebs (Hrsg.) 2007: *Lateinische Rechtsregeln und Rechtssprichwörter*, hrsg. von Detlef Liebs, München, C. H. Beck, 2007.

Liliencron (Hrsg.) 1865–1869: *Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 16. Jahrhundert* 1–4, hrsg. von Rochus von Liliencron, Leipzig, F. C. W. Fogel, 1865–1869.

Luther 1593: Martin Luther, *Colloqvia oder Tischrede*, Franckfurt am Mayn, Feyrabend, 1593 (VD16 L 6767).

Madas 1976: Madas Edit, *„Ad terrorem omnium": (A középkori vágánsének egy magyaroroszági változata?)*, MKsz, 1976, 380–385.

Madas (szerk.) 1992: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530)*, szerk. Madas Edit, Bp., Tankönyvkiadó, 1992.

Maróthy 2015: Maróthy Szilvia, *Pannóniai ének Critical Edition (PECE) = Gerézdi Rabán emlékkonferencia*, szerk. Balázs Debóra–Bartók Zsófia Ágnes–Bognár Péter–Maróthy Szilvia, Bp., OSZK, 2015 (Információtörténeti Műhely, 1), 30–40.

Martin 2006: John D. Martin, *Representation of Jews in Late Medieval and Early Modern German Literature*, Bern, Peter Lang, 2006 (Studies in German Jewish History, 5).

Maurer 1971: Friedrich Maurer, *Über Langzeilen und Langzeilenstrophen in der ältesten deutschen Dichtung* = Uő., *Dichtung und Sprache des Mittelalters*, Bern–München, Francke, 1971, 174–194.

Meier et al. (Hrsg.) 2009: *Deutschsprachige Handschriften in slowakischen Archive*, hrsg. von Jörg Meier et al., Berlin, Walter de Gruyter, 2009.

Melanchthon (ed.) 1516: *Comoediae P. Terentii metro numerisque restitutae*, ed. Philipp Melanchthon, Tübingen, 1516 (VD16 T 378).

Melegdi 1918: Melegdi János, *A legrégibb magyar csízió*, MNy, 1918, 133–139.

Mészöly 1906: Mészöly Gedeon, *Tinódi Sebestyén*, Nagykőrös, Ottinger Kálmánné, 1906.

Mezey (ed.) 1961: Ladislaus Mezey, *Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestiensis*, Bp., Akadémiai, 1961.

Michael 1984: Wolfgang F. Michael, *Das deutsche Drama der Reformationszeit*, Bern–Franfurt am Main–Nancy–New York, Peter Lang, 1984.

Mohácsi 1991: Mohácsi Ágnes, *Zrínyi verseléséről*, ItK, 1991, 297–311.

Mollay 1988: Karl Mollay, *Zwei frühneuhochdeutsche Formelbücher aus Güns = Studien zum früneuhochdeutschen: Emil Sála zum 60. Geburstag am 20. November 1988*, hrsg. von Peter Wiesinger, Göppingen, Kümmerle, 1988 (Göppingen Arbeiten zur Germanistik), 355–360.

Molnár–Simon 1975: Molnár József–Simon Györgyi, *Magyar nyelvemlékek*, Bp., Tankönyvkiadó, 1975.

Monok (szerk.) 1992: *A Zsámboky-könyvtár katalógusa 1587: Bibliothecae Ioannis Sambuci catalogus librorum 1587*, szerk. Monok István, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/2).

Müller 1974: Ulrich Müller, *Untersuchungen zur politischen Lyrik des deutschen Mittelalters*, Göppingen, Alfred Kümmerle, 1974 (Göppinger Arbeiten zur Germanistik, 55/56).

Müller 2007: Ulrich Müller, *Mittelalter = Geschichte der politischen Lyrik in Deutschland*, hrsg. von Walter Hinderer, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2007, 47–74.

Münster-Swendsen 2012: Mia Münster-Swendsen, *Regimens of Schooling = The Oxford Handbook of Medieval Latin Literature*, eds. Ralph J. Hexter–David Townsend, Oxford–New York, Oxford University Press, 2012, 403–422.

Négyesy 1915: Négyesy László, *Szerzelék középkori verses emlékeinkhez*, It, 1915, 175–179.

Némethy (ed.) 1892: *Dicta Catonis quae vulgo inscribuntur Catonis disticha de moribus*, ed. Geyza Némethy, Bp. R. Lampel, 1892.

Opitz 1624: Martin Opitz, *Buch von der Deutschen Poeterey: In welchem alle ihre eigenschafft und zuegehör gründlich erzehlet, und mit exempeln außgeführet wird*, Breslau–Brieg, David Müller–Augustin Gründer, 1624 (VD17 3:315035W).

Ötvös 1996: Ötvös Péter, *„Khomb auß Hungern her": Ausztriai paszkvillus a hosszú háború idejéből = Tarnai Andor-emlékkönyv*, szerk. Kecskeméti Gábor, Bp., Universitas, 1996 (Historia Litteraria, 2), 201–215.

Paczolay 2000: Gyula Paczolay, *János Baranyai Decsi and his Adagia*, Acta ethnographica Hungarica, 2000, 271–294.

Paczolay 2008: Paczolay Gyula, *Közmondások, szólások és nyelvi formulák a Cronicában = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai*, szerk. Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 117–141.

Pelc 2002: Milan Pelc, *Illustrium imagines: Das Porträtbuch der Renaissance*, Leiden–Boston–Köln, Brill, 2002 (Studies in Medieval and Reformation Thought, 88).

Pesti 1536: Pesti Gábor, *Aesopi Phrygis fabulae Gabriele Pannonio Pesthino interprete: Esopus fabulaji, mellijeket mastan wijionnan magijar nijelwre forditot Pesthij Gabriel*, Bécs, Singrenius, 1536 (RMNy 17).

Petz 1891: Petz Gedeon, *Magyar és német hegedősök,* ItK, 1891, 22–31.

Pirnát 1969: Pirnát Antal, *A magyar reneszánsz dráma poétikája*, ItK, 1969, 527–555.

Pukánszky 1926: Pukánszky Béla, *A magyarországi német irodalom története: A legrégibb időktől 1848-ig*, Budavári Tudományos Társaság, Bp., 1926.

Pukánszky 1927: Béla Pukánszky, S*ebastian Tinódi und der deutsche Zeitungsgesang*, Berlin–Leipzig, Walter de Gruyter, 1927.

Rädle 1983: Fidel Rädle, *Hrotsvit von Gandersheim = Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon* 4, hrsg. von Kurt Ruh, Belrin–New York, Walter de Gruyter, 1983, 196–210.

Rebhun 1536: Paul Rebhun, *Ein geistlich Spiel von der gotfurchtigen und keuschen Frawen Susannen, ganz lustig und fruchtbarlich zu lesen*, Zwickaw, Wolfgang Meyerpeck d.Ä., 1536 (VD16 R 443).

Regiomontanus 1474: Johannes Regiomontanus, *Kalender*, Nürnberg, 1474 (GW M37472).

Regiomontanus 1512: Johannes Regiomontanus, *Kalender*, Augsburg, Johann Sittich, 1512 (VD16 M 6539).

Regiomontanus 1532: Johannes Regiomontanus, *Kalender*, Straßburg, Jakob Cammerlander, 1532 (VD16 M 6542).

Reissenberg (Hrsg.) 1914: *Das Väterbuch: Aus der Leipziger, Hildesheimer und Straßburger Handschrift*, hrsg. von Karl Reissenberg, Berlin, 1914.

Richert 1989: Hans-Georg Richert, *Passional = Die Deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon* 7, hrsg. von Kurt Ruh et al., Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1989, 332–340.

Ritoókné 1971: Ritoók Zsigmondné, *Politikai szatíra Magyarországon a XVI. században*, ItK, 1971, 265–277.

RMK I: *Régi Magyar könyvtár* I: *Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, szerk. Szabó Károly, Bp., MTA, 1879.

RMK II: *Régi magyar könyvtár* II: *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, szerk. Szabó Károly, Bp., MTA, 1885.

RMKT 16, 1: *Középkori magyar költői maradványok*, szerk. Szilády Áron, Bp., MTA, 1877 (Régi magyar költők tára, 1).

RMKT 16, 1²: *Középkori magyar verseink*, szerk. Horváth Cyrill, Bp., MTA, 1921 (Régi magyar költők tára, 1²).

RMKT 16, 6: *Szegedi Kis István, Sziráki Balázs, Armbrust Kristóf, Mádai Mihály, Szarlóközi névtelen, Ráskai Gáspár, Gyulai István, Heltai Gáspár, Tőke Ferenc, Szegedi András, Paniti János, Szepetneki János, Szegedi Gergely, Pap Benedek, Barát István, Nagyfalvi György, Vilmányi Libécz Mihály, Békési Balázs, Névtelenek, 1545–1559*, szerk. Szilády Áron, Bp., MTA, 1896 (Régi magyar költők tára, 16/6).

RMKT 16, 11: *Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murád dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedűs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei 1579–1588*, szerk. Ács Pál, Bp., Akadémiai–Orex, 1999 (Régi magyar költők tára, 16/11).

RMKT 16, 12: *Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők históriái, Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek*, szerk. Orlovszky Géza, Bp., Balassi, 2004 (Régi magyar költők tára, 16/12).

RMKT 17, 1: *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, szerk. Bisztray Gyula–Klaniczay Tibor–Nagy Lajos–Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1959 (Régi magyar költők tára, 17/1).

RMKT 17, 2: *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, szerk. Jenei Ferenc–Klaniczay Tibor–Kovács József–Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1962 (Régi magyar költők tára, 17/2).

RMKT 17, 3: *Szerelmi és lakodalmi versek*, szerk. Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (Régi magyar költők tára, 17/3).

RMKT 17, 8: *Bethlen Gábor korának költészete*, szerk. Komlovszki Tibor–Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1976 (Régi magyar költők tára, 17/8).

RMKT 17, 9: *A két Rákóczi György korának költészete 1630–1660*, szerk. Varga Imre, Bp., Akadémiai, 1977 (Régi magyar költők tára, 17/9).

RMNy: *Régi magyarországi nyomtatványok* I–III., szerk. Borsa Gedeon–Heltai János–Hervay Ferenc–Holl Béla–Käfer István–Kelecsényi Ákos–Pavercsik Ilona–P. Vásárhelyi Judit, Bp., Akadémiai, 1971, 1983, 2000.

RPHA: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* I–II, szerk. Horváth Iván–H. Hubert Gabriella–Font Zsuzsa–Herner János–Szőnyi Etelka–Vadai István–Gál György–Ruttner Tamás, Paris, Le Nouvel Objet, 1992, http://rpha.elte.hu/ (2015. július 29.). Az általam használt kiadás: *A régi magyar vers repertóriuma* 3.2-es verzió, főszerkesztő Horváth Iván, szerkesztő H. Hubert Gabriella, munkatársak Font Zsuzsanna–Herner János–Szőnyi Etelka–Vadai István, szövegrögzítés Ruttner Tamás, programozás Gál György, 1979–1999.

Rößlin 1547: Eucharius Rösslin d.J., *Calender, mit Vnderrichtung Astronomischer wirckungen, Natürlichem Jnfluentz der Gestirn, Planeten, vnnd Himlischer Zeychen…*, Franckfort am Meyn, Christian Egenolff, 1547 (VD16 R 2868).

Ružička 1938: Jozef Ružička, *Der Versbau der altmagyarischen und der alttschechischen Katharinenlegende*, Slavische Rundschau, 1938/6, 58–62.

Sebők 2009: Sebők Ferenc, *A „Szabács viadala": Egy XV. századi verses krónika mint hadtörténeti forrás*, HK [Hadtörténelmi Közlemények], 2009, 203–207.

Seláf 2015: Levente Seláf, *Between lyric and epic: the Great Turkish War in German, Italian and Hungarian "Ereignisliedern" = Controversial Poetry*, ed. Judith Kessler–Ursula Kundert–Johan Oostermann, Amsterdam, Brill, 2015 (megjelenés alatt).

Seláf–Tóvizi 2014: Seláf Levente–Tóvizi Ágnes, *Ismeretlen illusztrált röplap a mohácsi csatáról*, MKsz, 2014, 261–271.

Shumaker–Longsdorf 1901: Walter Adams Shumaker–Georg Foster Longsdorf, *The Cyclopedic Dictionary of Law*, St. Paul, Keefe-Davidson, 1901.

Simrock (Hrsg.) 1883: Wolfram von Eschenbach, *Parzival und Titurel: Rittergedichte*, hrsg. von Karl Simrock, Stuttgart, J. G. Cotta, 1883.

Sommer 1882: Wilhelm Sommer, *Die Metrik des Hans Sachs* [1882], Unikum, 2012.

Spangenberg 1542: Johann Spangenberg, *Ain new Trost büchlin, Mit ainer Christenlichen vnderrichtung, Wie sich ain Mensch berayten soll, zu ainen seligen sterben, inn Fragstuck verfasset, Durch Johannem Spangenberg, Prediger zu Northausen*, Augspurg, Valentin Otmar, 1542 (VD16 S 7873).

Spangenberg 1551: Johann Spangenberg, *Trostbüchlein mit christlicher Unterrichtung, wie sich ein Mensch bereiten soll zu einem seligen Sterben*, Kolozsvár, Heltai–Hoffgreff, 1551 (RMNy 94).

Steinhöwel 1476–1477: Heinrich Steinhöwel, *Vita et Fabulae*, Ulm, Johann Zainer, 1476–1477 (GW 00351).

Stintzing 1867: Johann August Roderich von Stintzing, *Geschichte der populären Literatur des römisch-kanonischen Rechts in Deutschland am Ende des 15. und im Anfang des 16. Jahrhunderts*, Leipzig, G. Hirzel, 1867.

Stöckel 1559: Leonhard Stöckel, *Historia von Susanna in Tragedien weise gestellte zu vbung der Jugent zu Bartfeld in Vngern*, Wittenberg, Hans Lufft, 1559.

Summer (Hrsg.) 1596: *Planeten-Buch aus Grund natürlicher Astrologey*, Straubing, Andreas Summer, 1596 (VD16 P 3197).

Szabó 2010: Szabó András, *A szerző arcképe: Portré és irodalom a magyaroroszági protestáns késő humanizmusban = Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésénapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., rec.iti, 2010, 551–564.

Szentirmai (szerk.) 2001: *A XVII. századi magyar nyelvű halotti költészet teljes körű, sokszempontú gépi nyilvántartása*, szerk. Szentirmai Dóra, Bp., Gépeskönyv, 2001, http://magyar\unhbox\voidb@x\hbox{-}irodalom.elte.hu/gepesk/halal/ (2015. július 20.).

Szentjóbi 1918: Szentjóbi Sándor, *A legrégibb magyar csízió*, MNy, 1918, 184–187.

Szilasi 1918: Szilasi Klára, *Stöckel Lénárd Zsuzsanna-drámája és a bártfai iskolai szinjáték a XVI. században: Függelék: Stöckel drámájának új lenyomata*, Bp., Pfeifer Ferdinánd, 1918 (Német Philologiai Dolgozatok, 22).

Téglás 1928: Téglás J. Béla, *A történeti pasquillus a magyar irodalomban*, Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1928 (Értekezések a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Magyar Irodaomtörténeti Intézetéből, 7).

Thelen 1989: Christian Thelen, *Das Dichtergebet in der deutschen Literatur des Mittelalters*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1989 (Arbeiten zur Frühmittelalterforschung, 18).

Thienemann 1922: Thienemann Tivadar, *A szabadgondolkodás első nyomai a magyar középkorban*, Minerva, 1922, 223–240.

Thienemann 1922–1923: Thienemann Tivadar, *A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei*, ItK, 1922, 63–92; 1923, 22–33, 143–156.

Toldy (szerk.) 1855: *Alexandriai Szent Katalin verses legendája: ugyanazon szentnek két kisebb prózai életével együtt*, szerk. Toldy Ferenc, Pest, Landerer és Heckenast, 1855.

Tolnai 1911: Tolnai Vilmos, *Decsi János Adagiumainak forrása*, MNy, 1911, 223–224.

Tóth T. (szerk.) 2000: *A magyar középkor költészete*, szerk. Tóth Tünde, Bp., Gépeskönyv, 2000, http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/kkor/034.htm.

Tóth P. (ed.) 2008: *Catalogus Codicum Latinorum Medii Aevi: Bibliothecae Universitatis Budapestiensis*, ed. Petrus Tóth, Bp., 2008, http://konyvtar.elte.hu/sites/default/files/catcodlat.pdf (2015. szeptember 22.).

Tubay 2015: Tubay Tiziano, *A honfoglalás leírása a Pannónia énekben és a történetírók munkáiban = Gerézdi Rabán emlékkonferencia*, szerk. Balázs Debóra–Bartók Zsófia Ágnes–Bognár Péter–Maróthy Szilvia, Bp., OSZK, 2015 (Információtörténeti Műhely, 1), 18–29.

Utasi 2013: Utasi Csilla, *Argumentum, fabula, história Heltai Gáspár műveiben*, Újvidék, Újvidéki Egyetem, BTK, 2013.

Vadai é. n.: Vadai István, *Metrumtipológiai megjegyzés egy naptárvers kapcsán*, Palimpszeszt, 17. szám, http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/zemplenyi/51.htm (2015. július 20.)

Vadai 1991: Vadai István, *+1: Metrikai határjelölések a régi magyar versben*, ItK, 1991, 351–369.

Vadai 2007: Vadai István, *A tudósító ének műfaja = A magyar irodalom történetei: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. Jankovits László–Orlovszky Géza, Bp., Gondolat, 2007, 274–286.

Vadai 2009: Vadai István, *X+6 = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. Császtvay Tünde–Nyerges Judit, Bp., Balassi–MTA ITI, 2009 (Humanizmus és gratuláció), 490–498.

Vadai 2012: Vadai István, *Szóban kettő – írva négy: Az oralitás metrikájáról = Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 1, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., rec.iti, 2012, 19–41.

Varga 1963: Varga Imre, *A nemesi verses pasquillus (Szentpáli Ferenc)*, ItK, 1963, 287–302.

Vargyas 1952: Vargyas Lajos, *A magyar vers ritmusa*, Bp., Akadémiai, 1952.

VD16: *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*, https://www.bsb-muenchen.de/index.php?id=1681 (2015. szeptember 25.).

VD17: *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts,* http://www.vd17.de/index.php?category_id=1&article_id=1&clang=0 (2015. szeptember 25.)

Veszprémy 2009: Veszprémy László, *Szabács ostroma (1475–1476),* HK [Hadtörténelmi Közlemények], 2009, 36–61.

Vizkelety 1969: András Vizkelety, *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken* 1: *Széchényi-Nationalbibliothek,* Wiesbaden, Harrassowitz, 1969.

Vizkelety 2007: Vizkelety András, *Német írásbeliség és irodalmi műveltség a középkori Magyarországon = A magyar irodalom történetei: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. Jankovits László–Orlovszky Géza, Bp., Gondolat, 2007, 90–97.

Völker 1981: Paul-Gerhard Völker, *Das historische Volkslied = Einführung in die deutsche Literatur des 12. bis 16. Jahrhunderts* 3: *Bürgertum und Fürstenstaat – 15./16. Jahrhundert*, ed. Winfried Frey–Walter Raitz–Dieter Seitz u. a., Opladen, Westdeutscher, 1981.

Wackernagel 1843: Wilhelm Wackernagel, *Salamonis Proverbia in lateinischen Reimversen*, ZfdA [Zeitschrift für deutsches Altertum], 1843, 128–130.

Waldapfel 1935: Waldapfel József, *Pesti Gáborról*, It,1935, 10–20, 58–65.

Waldapfel 1938: Waldapfel József, *Heltai Gáspár és a magyar Poncianus*, ItK, 1938, 31–44, 119–129.

Wander 1873: Karl Friedrich Wilhelm Wander, *Deutsches Sprichwörter-Lexikon* III, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1873.

Werner 1912: Jakob Werner, *Lateinische Sprichwörter und Sinnsprüche des Mittelalters*, Heidelberg, Carl Winter, 1912.

Whatley 2007: E. Gordon Whatley, *Legenda aurea in translation in Medieval Europe: Legenda aurea in mittelalterlichen Übersetzungen = Übersetzung / Translation / Traduction: Ein internationales Handbuch zur Übersetzungsforschung / An International Encyclopedia of Translation Studies / Encyclopédie internationale de la recherche sur la traduction* 2, eds. Harald Kittel–Armin Paul Frank–Norbert Greiner, Berlin, de Gruyter, 2007, 1345–1354.

Zarncke 1852: Friedrich Zarncke, *Der deutsche Cato: Geschichte der deutshcen Übersetzungen der im Mittelalter unter dem Namen Cato bekannten Distichen bis zur Verdrängug derselben durch die Übersetzung Seb. Brants am Ende des 15. Jahrh*. [1852], Osnabrück, Otto Zeller, 1966.

Zemplényi 1998: Zemplényi Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 4).